

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

ORTUTAY GYULA

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

FÉNYES ELEK

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST 1976

MTAK

492994

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 1040 5 az összkiadás száma

ISBN 963 05 1041 3 a kötet száma

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1976

Paládi-Kovács Attila

Printed in Hungary

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 804 / 977 sz.

TARTALOM

Ifjúság és pályakezdés (1807–1836)	7
Alkotó évek, jelentős művek (1836–1843)	24
A közelet sodrában (1843–1849)	43
Önemésztő munka és szűkösség (1849–1860)	79
Mellőzések, reményvesztett öregség (1860–1876)	100
Fényes Elek tudományos öröksége	118
Földrajz	120
Statisztika	135
Közgazdaságtan	150
Néprajz	169
Az ismeretterjesztő	191
Bibliográfia	209

IFJÚSÁG ÉS PÁLYAKEZDÉS
(1807–1836)

1807. július 7-én született Csokalyon, Bihar vármegyében. Szülőfaluja síkságon, az Ér két partján fekszik, Debrecentől és Nagyváradtól azonos távolságra. Az első világháború óta Romániához tartozik. Lakossága Fényes születése idején alig érte el az ezer főt, többségében református magyar volt. A határbeli földek, s a faluban álló nemesi kúriák a Fényes nemzetség, illetve hozzá hasonló középnemesi családok birtokában voltak. Ez a nemzetség a XVII. század elején bukkant fel — 1635-ben egyszerre

négy Fényes-fivér kapott címeres nemesi levelet. A família egy-egy ága később elszármazott Szatmár és Pest megyébe is. Fényes rokon-sága a hagyományosan ellenzéki bihari köznemességhez tartozott. A Béccsel szembenálló, kuruc szellemiség, amihez később Ady is visszanyúlt, meghatározta Fényes Elek eszmélkedését. Hazáról és nemzetről vallott nézeteit a bihari hagyományok alakították.

Szüleinek legkisebb, tizedik gyermeke volt. Apja, Fényes Antal sokat olvasó, felvilágosult gondolkodású ember. Valószínűleg kétszer házasodott, ezért közölnek el-lentmondó adatokat Fényes biog-ráfusai anyja kilétéről. Keleti és

Galgóczy megemlékezésében Máriássy Éva neve szerepel. Vahot Imre viszont 1846-ban Nadányi Zsuzsánnát említi Fényes édesanyjaként, a Pesti Divatlapban. Miután Vahot még a tudós életében, közvetlenül tőle szerezhette az életrajzi adatokat, bizonyára az ő állítását kell elfogadnunk.

Fényes Antal megszerzett minden magyar könyvet, megőrzött minden magyar hírlapot, nyomtatványt. Járatta a *Magyar Hírmondót*, s a *Tudományos Gyűjteményt* is. Maga Fényes említhette Vahot Imrének, hogy apja könyvtárában már gyermekként rábukkant Görög Demeter *Magyar Áltás* című map-pájára, amely minden magyar vár-

megyéről közölt térképet. Ezek a kezdetleges térképek felgyűjtották a gyermek Fényes képzeletét, akinek geográfusi hajlama igen korán megmutatkozott. Látóhatárát tovább tágították azok a francia és angol útleírások, amelyeket magyar nyelven Kis János tett közzé (*Nevezetesebb utazások tárháza*. I—VIII. Pest, 1816.).

Hétéves volt, amikor beadták a debreceni református kollégiumba, ahol nyolc évet töltött (1814—1822). Életének erről a szakaszáról semmi közelebbit nem tudunk. Annyi bizonyos, hogy neves tanárokban nem szűkölködött a kollégium. A professzorok között volt a statisztikát is előadó Ercsey Dá-

niel, de őt a gimnazista Fényes aligha hallgatta. Bölcsészetet pedig nem Debrecenben, hanem a nagyváradi királyi akadémia filozófiai fakultásán hallgatott (1822—1824). Ott statisztikát nem adtak elő, s a Váradon töltött két esztendő Fényes fejlődését bizonyára nem befolyásolta. Ekkor a család nagy elhatározással a pozsonyi jogakadémiára küldte. Életének egyik fordulópontja volt ez a választás. Kifejeződött benne a család becsvágya, hiszen közelebb is talál-
tak volna számos főiskolát. Azonban a pozsonyi számított a legelőkelőbbnek, s akkor már híre ment, hogy hosszú szünet után ismét összeül a magyar országgyűlés.

Vármegyei hivatalnál többre szánták az eszes fiút, amikor Pozsonyba irányították.

Fényes Elek csaknem tíz esztendőt töltött Pozsonyban, s a város vonzasköréhez tartozó csallóközi faluban, Sárosfán. Elvégezte a jogot (1824—1828), s jurátusként, az országgyűlés karzatáról közvetlen tanúja volt a reformeszmék kibontakozásának. Talán akkor is ott ült, amikor Széchenyi István egy évi jövedelmét ajánlotta fel egy Tudós Társaság, azaz a Tudományos Akadémia céljaira. Lehet, már ott megfogadta, hogy a haza és a haladás ügyét a tudomány mezején fogja szolgálni. A jogakadémiaán Fáber Antal professzor sta-

tisztikai előadásait hallgatva közvetlenebb kapcsolatba került azzal a tudományterülettel, amely egyesítette magában az államismeret-hez tartozó diszciplínákat (statisztika, geográfia, alkotmány- és igazgatástörténet, közgazdaságtan, etnográfia). Megismerkedett a német államismereti iskola hatása alatt Magyarországról írott könyvekkel, Bél Mátyás, Schwartzner Márton, Korabinszky János, Vályi András, Magda Pál alkotásaival. Módszertanilag Schwartzner munkáját tekintette mintának, s még joghallgatóként elhatározta, hogy átülteti magyar nyelvre.

Jogi tanulmányait 1828-ban a Pesten letett censurával befejezte,

s mint ügyvéd két évet Pesten, illetve országjáró utakon töltött. Aztán ismét Pozsonyba ment, s gróf Haller János követeként, tanácskozási joggal részt vett az 1830-as országgyűlésen. Vahot Imre szerint „már mint törvénygyakorló ifjú felhagyott Schwartner statisztikájának megkezdett fordításával, mert átlátta ennek hiányait, s érezte magában az erőt, a vállalkozó szellemet, miszerint annál jobbat, tökéletesebbet fog írni”. Országjáró utazásait tehát már 1828–29-ben elkezdte, s 1831-ben ismét folytatta. Munkájához, utazásaihoz anyagi függetlenségre lett volna szüksége. Ez azonban hiányzott.

Közben élete újabb fordulatot vett. Az 1830-as országgyűlés után Csokalyra ment, s rövid ideig gazdálkodni próbált az apja által kiadott birtokrészen. Amikor édesapja áldozatul esett az 1831. évi kolerajárványnak, fiai végleg felosztották maguk között a birtokot. Fényes számára lehetőség nyílt, hogy függetlenítse magát családjától, s elinduljon a maga útján. Visszatért Pozsonyba és feleségül vette egykori szállásadónője leányát, az Orsolya szűzek zárdájából kikerülő Eitele (Eisele) Zsófiát. A 23 éves ifjú rangon alul, családjá ellenére házasodott. Felesége vagyontalan polgárleány volt, aki magyarul sem tudott. Így történt,

hogy nejét el sem vitte Csokalyra. Apjától örökölt birtokát az ősiség miatt nem adhatta el, ezért zálogba adta egyik bátyjának, s a pénzen Sárosfán, a Csallóközben bérelt egy kis birtokot. Gazdálkodni kezdett, de 1831–1835 között felváltva élt Sárosfán és Pozsonyban. Eközben rengeteget utazott és olvasott.

A Somorja szomszédságában fekvő, alig kétszáz lelkes magyar falucska csendje, nyugalma kedvezett az adatgyűjtő és rendszerező munkának. Jegyzetei, cédulái tízezerszámba gyűltek, s egyre írta tudakozódó leveleit. Társadalmi élet után vágyó nyugtalan természetét tagadta meg, amikor évekre visszavonult minden közszereplés-

től, s teljes energiáját a roppant tömegű információ összegyűjtésének szentelte. Sárosfai magányában, a négy-öt munkás évben későbbi műveinek is alapul szolgáló, első nagy könyvét készítette elő, amelynek hat kötete 1836 és 1840 között jelent meg *Magyarországnak's a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben* címen. Amikor az első kötet sajtó alá rendezését megkezdte, 1835-ben elhagyta Sárosfát, s családjával együtt Pestre költözött.

Mielőtt életének és munkásságának további alakulását követnénk, tegyük fel a kérdést, miért választotta Fényes a tudós pályát? Hiszen annyi más lehetőség kínálkozott

a hozzá hasonló nemesifjak számára. Az ügyvédi végzettség alapot adott volna a megélhetés mellett a vármegyei, esetleg az országos politikába való bekapcsolódáshoz is. Gazdálkodhatott volna Biharban, esetleg külföldre is utazhatott volna, ha másképp nem, hát egy mág-násifjú kíséretében.

Fényes azonban nem akarta vesztegetni az időt. Hamar felismerte, hogy a reformországgyűlések szónokai alapos tárgyi tudás nélkül beszélnek az ország gazdasági, nemzetiségi, vallási és egyéb kérdéseiről. Emellett azonban volt egy igen lényeges érzelmi motívum is, amit már Vahot kiemelt: „Míg Fényes nagy műveivel nem

lépett ki a nyilvánosság mezejére, leginkább *külföldiek* vagy *idegen ajkú és érzelmű* belföldiek írták a magyar földiratot és állománytant, természetesen részrehajlólag, ferde, rossz irányban, szándékosan elcsavart adatokkal, a kitűnő baklövések és hiányok egész seregével; mi főleg külföldiek előtt csak kisebbíté, s meghamisított álszínben tünteté föl a különben is minden felől faggatott s gyöngített magyar hazát.”

Schwartnertől a fordítással bíbelődő Fényest nemcsak az adatok avultsága, a mű tökéletlensége idegenítette el, hanem a magát „Unger”-nek, azaz magyarországinak valló szerző monarchikus-

etatisztikus felfogása, nyílt magyarellenessége. Hiszen Fényes nemcsak a polgári fejlődést akarta, hanem azzal együtt a nemzeti felemelkedést is. Schwartner rokon-szenve azonban a német polgárságé és a Habsburg-monarchiáé volt.

Fényes elhatározását nem függetleníthetjük attól a tényről, hogy éppen ügyvédi vizsgálja évében jelent meg Nagy Lajos epigon műve latinul (*Notitiae Politico-Geographico Statisticae Inclyti Regni Hungariae*, I—II. Budae, 1828—29.), és Csaplovics János könyve német nyelven (*Gemälde von Ungarn*, I—II. Pest, 1829.). Johann Csaplovics nem volt magyarbarát lélek, műveit a külföldnek írta. Szenve-

déllyel vadászott természeti és néprajzi kuriozitásokra, amiket előzékenyen tált nyugati olvasóinak. A „Gulasch, Betjar, Tsikosch, Paprikasch” ártalmas, máig ható hamis romantikának egyik forrása éppen Csaplovics. Nézete szerint a magyar nép iparúzésre teljesen alkalmatlan credendő lustasága miatt. Ráadásul nem becsületes és különösen az állatlopásokban tűnik ki. Az ország „Európa istállója”, a magyarnak nemcsak állattartása, de mezőgazdasága is „nomád”. Minden rokonszenve a szorgalmas németeké és az iparúzésben jeleskedő szlovákoké. Bécsben már Csaplovics előtt is egzotikus világnak tekintették a szomszédos Ma-

gyarországot, amelynek „barbár” a népe, nyelve, társadalma, de még az éghajlata is a gyarmatok képzetét keltette a császári hivatalnokokban.

Gondolni lehet, milyen hatással volt Fényesre Csaplovics könyve. Olvastán dac és elszánás érlelődött benne, életre szóló nemes indulat. Ettől kezdve nem a fordítás és az adaptálás, hanem a magyar nyelvű és magyar érzelmű, a polgári haladást támogató államismeret, föld- és népismeret megteremtése volt legfőbb célja. Csaplovics azal inspirálta, hogy cáfolatra ingerelte. Magda Pál viszont követendő példát nyújtott. A sárospataki kollégium egykori tanára *Magyar-*

ország és a határőrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leírása című, Pesten 1818-ban megjelent munkájában már megfogalmazta a kor szorongató kérdését: „Van-e a Magyar Nemzetnek annyi lelki és testi ereje, annyi világi tehetsége, hogy az Európai szabad és független Nemzetek között tekintettel és méltósággal megtarthatja a rangját, s önnön maga által hatalmas is, boldog is lehet?”

ALKOTÓ ÉVEK
JELENTŐS MŰVEK
(1836—1843)

Fényes „1835 végén állandóul Pestre költözött, s itt kirekesztőleg a tudomány- és irodalomnak élt egész 1843-ig, midőn a magyar gazdasági egylet előadójául választott, melly hivatalát mai napig kitűnő ügyességgel viseli” — írja Vahot Imre 1846-ban. Elsődlegesen a kiadó és a nyomda közelsége vonzotta. Az ismeretlen fiatalember 1836-ban — azaz 29 éves korában — az ország nyilvánossága elé lépett *Magyarországnak . . . mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben* c. műve első

kötetével, ami a Dunántúlt mutatta be. Gyors ütemben dolgozott, s nem rajta múlt, hogy a második kötet csak 1837-ben jelenhetett meg. Ennek előszavában a következő szavakkal mentegette a késedelmet: „csak ez első kötet kijötté után találkoztak oly lelkes hazafiak, kik közhaszonra célzó munkámat aláírási ívek nyitásával pártfogásukra méltatván, kieszközlék ennek világra való jöhetését”. Fényes tehát már az indulásnál rá volt utalva az előfizetőkre, a kiadótól kapott forintokra. Geográfájának további kötetei az első sikere után gyors ütemben jelentek meg, s 1840-ben elhagyta a nyomdát a hatodik kötet is.

Ennek az első nagy művének nemcsak az anyaggyűjtése és a megírása, de a megjelentetése is példátlan szívósságot követelt tőle. Terjedelem és adatbőség tekintetében felülmúlt minden korábbi magyar vállalkozást: 175 íven, 2828 nyomtatott oldalon mutatta be az országot. Példátlan teljesítmény volt ez a korabeli hazai viszonyok között.

Minden kötet egy-egy nagyobb egység, közigazgatási kerület megyéinek leírását tartalmazza. Ezek a kötetek tehát még nem nyújtanak országos összesítéseket, sem nemzetközi összehasonlító adatokat. Fényesnek faluról falura haladva, járásonként, megyénként összesí-

téseket végezve kellett előbb felmérnie az országot ahhoz, hogy országos statisztikához jusson. Szinte leküzdhetetlen akadályokon kellett átjutnia a szűkös és megbízhatatlan források következtében. Maga is merészségnek mondja, hogy megkísérelte Magyarország nemzetiségi viszonyainak, a lakosság összetételének megállapítását. Forrásait, a megyei összeírásokat, az egyházi lélekösszeírások adatait nagy körültekintéssel értékelté, egész munkájában szigorú tárgyilagosságra törekedett. Munkája előszavában így vall erről: „egész munkámban főcélom a részrehajlatlanság, azaz az volt, hogy hazámat úgy fesselem le, mint az valódilag áll, nem pe-

dig, mint állani kellene . . .” Az ország természeti, gazdasági és népi erőinek feltérképezésével bizonyítani kívánja, hogy az ország elmaradottsága nem szükségszerű. Megjutalmazottnak érezné magát írja — „ha hazám fiai munkám elolvasása után meggyőződnének arról: hogy *a magyarnak, a többi legelső nemzetek sorába való lépéshez tehetsége éppen nem hibázik . . .*”

Név említése nélkül válaszol tehát Herder, Kollár és Csaplovics hamis tételeire. A polgári átalakulás, a gazdasági fejlődés megkésett-sége nem vezethető vissza a nép „napkeleti” természetére és hagyományaira, az okokat másban kell keresni. Egyben válaszol a hazai

kishitűeknek, a reformok ellenzőinek ellenvetéseire is.

A *Geographia* hírnevet szerzett Fényesnek, több ízben nyert dícséretet és jutalmat. A Tudós Társaság 1836-ban, majd 1837-ben is dícséretben részesíti a megjelent köteteket. Bajza József, a reformkori triász tekintélyes tagja már 1837-ben nagyjutalomra ajánlotta. Toldy Ferenc a *Figyelmezőben* kritikai fenntartásai mellett is pártfogólag nyilatkozott: „Ha van munka, mely literaturánk ezen könnyed szakaszában tudományos és hazafiúi szempontból egyaránt érdemel figyelmet; arra Fényes Elek előtünk fekvő statistikai munkája kétség kívül nagy mértékben s a leg-

méltóbb joggal tarthat számot.” Horvát István a *Tudományos Gyűjtemény* 1836. évi IX. kötetében szintén lelkesedéssel üdvözölte már az első kötetet. A második kötet 1837-ben megnyitotta Fényes előtt a hazai tudományos élet legfőbb fóruma, az Akadémia kapuit is. A Tudós Társaság szeptember 1-én tartott közgyűlésén levelező tagjává választotta. Alig múlt 30 éves . . .

A dicséretetek, elismerő vélemények Fényest munkája folytatására sarkallták. A *Geographia* hatodik kötetének előszavában, 1840-ben írja: „Van-e annyi fáradozásimnak valami közhaszna, valami érdem, arról szólnom tilt a szerénység. De

hogyan oly jeles férfiak, mint Horvát István, Kölcsey Ferenc . . . egyes botlásokon fenn nem akadva, az egésze nagy dicsérettel emlékeztek: az számtalan kellemetlenségeimre balzsam, tövises pályám folytatására ösztön, munkásságomért jutalom vala.”

A *Geographia* megjelentetésének éveiben Fényes sokat dolgozott és nehezen élt. Kénytelen volt hivatalt vállalni, hogy családjával megélhessen. 1838. július 1-vel elszegődött Borsos Mártonhoz, s Válas Antallal együtt szerkesztette az első hazai mezőgazdasági lapot, az *Ismertetőt*. A lap szerkesztése sok elfoglaltsággal járt, hiszen hetente kétszer jelent meg, s Fényesék ko-

molyan vették feladatukat, a korszerű mezőgazdasági ismeretek terjesztését. Végül 1839 januárjában azért különböztek össze a lap tulajdonossal, s váltak meg a szerkesztői asztaltól, mert Borsos Márton sokallta a fordításban bemutatott külföldi műveket. Jó iskola volt a lapszerkesztés. Fenyő István szerint hazánkban Fényes Elek volt az első szakújságíró. Kossuthot megelőzve, számára az utat előkészítve, ő írt először közgazdasági publicisztikát Magyarországon. Terjesztette Széchenyi, Kölcsey, Wesselényi eszméit, ugyanakkor alapos tájékozottságot szerzett a külföldi közgazdasági agrártudományi irodalomban is.

A *Geographia* utolsó köteteinek megjelenésével Fényes „beérkezett” tagja lett a pesti tudományos és irodalmi életnek. 1840-ben elnyerte az Akadémia 200 aranyat érő nagyjutalmát. A jelölő bizottság Jósika Miklós *A csehek Magyarországon* és Szontagh Gusztáv *Propylaeumok a magyar philosophiához* c. munkájával együtt terjesztette elő jutalomra, de a többség Fényes Eleknek ítélte osztatlanul a nagyjutalmat. Bajza ajánlásában többek közt ezt írta: „Ezen geographiai munka nem töredék, nem vázlatok, hanem előző kötteivel összefüggésben álló rendszeres egész . . .” A kiadó is megtalálta a számítását, mert 1841-ben tel-

jes második kiadásra vállalkozott, amit Fényes „az időközben kitűnt hibák és tévedések kijavítása” után nyomtatott ki. Ezzel egzisztenciálisan is megerősödött a helyzete. Vahot szerint a kiadó „Károlyi által meglehetősen jutalmazott Geographia csakhamar második kiadást ért meg, s az akadémiától 200 aranyat nyert...” Fényes Elek neve országosan ismertté vált, s nem hiányzott az erkölcsi elismerés sem. 1840-ben ülnökévé választotta a református főconsistorium, Bihar, Torontál és Ugocsa vármegye pedig táblabírósgal tisztelte meg.

Fényes nem elégedett meg a kezdeti sikerekkel. Lázasan dolgozott

tovább, s 1842–43-ban újabb nagy művel jelentkezett. Három kötetben kiadta *Magyarország statisztikája* c. könyvét. Ebben nemcsak összefoglalta, hanem összehasonlítások, viszonyítások révén kereste az ország helyét az európai államok között. Nemcsak abban lépett előbbre, hogy ezúttal az országot vizsgálta a megyék helyett. Ebben a művében a leíró módszert felváltotta az elemzés, a tények, adatok sokaságát követi az oknyomozás.

Tényszámai sorra-rendre cáfolták meg a hazánkról külföldön közzétett statisztikai adatokat, amelyeket a tájékozatlanság és a célnyomozás szült. Megállapít-

totta, hogy a magyarok száma nem 2,5 millió, mint azt az Allgemeine Zeitung cikkírója állította 1840-ben, hanem 4 milliónál is több, az erdélyiekkel együtt csaknem 5 millió. Óriási jelentősége volt ennek akkor, amikor a német hivatalos nyelvvel szemben a magyar nyelv jogaiért harcolt a reformkor nemzedéke. Település-statisztikájában cáfolta Malchus és Springer adatait. Az előbbi ugyanis csak 26, az utóbbi pedig 61 városról tudott Magyarországon. Fényes 126 várost mutatott ki, noha rámutatott a hazai városultság elmaradottságára, és az ezernyi mezővárost nem vette valódi városnak.

Igen jelentősek a társadalom osztályszerkezetére, a nemesség, a teljes jobbágytság, a kézművesek és a kereskedők, s a többi réteg létszámára vonatkozó adatai. A *Magyarország statistikája* nem pusztán tudományos mű. Egyes lapjain már-már politikai vitákat. A kereskedelemről és iparról szóló fejezetekben tétélesen dokumentálja az osztályok függőségét. Nem elégszik meg a vámkérdés megpendítésével, hanem nyíltan gyarmatosítással vádolja a Habsburg-kormányzatot. Ugyanakkor kemény szavakat talál a nemesi tunyaság, a hazai Pató Pál szellem ostromozására is.

Ezért írta erről a könyvről Bajza: „igen jeles munka . . . millyet

hazánkról Fényes előtt nehezen írt valaki. Híven s hol kell, külforszá-
gokkal összehasonlítva rajzolja Ma-
gyarország jelen állapotát, a nél-
kül, hogy hiányait takargatná.” Is-
mét elnyerte a Tudományos Aka-
adémia 200 aranyas nagyjutalmát,
igaz, ezúttal megosztva. Ezt a mun-
káját az olvasóközönség azonban
még nagyobb elismeréssel fogadta,
mint annak idején a *Geographiát*.
A vele szemben elfogult Keleti Ká-
roly sem tagadhatta meg tőle az
elismerő szavakat: „... bámu-
latra kell ragadtatnunk azon me-
sés kitartás és szorgalom iránt,
mely a negyvenes évek elején
Magyarországnak ama kor szín-
vonalán álló teljes és kimerítő

statisztikáját létrehozni képes
vala.”

Fényes, miközben statisztikáján
dolgozott, igen sokat olvasott. Hi-
vatkozásai, jegyzetei tanúskodnak
arról, hogy behatóan ismerte kora
külföldi szakirodalmát, a statisztika-
kat csakúgy, mint a földrajzi és a
közgazdasági, mezőgazdasági mű-
veket. Igényességére vet fényt
egyik lektori jelentése, amit az
Akadémia felkérésére írt 1840-ben
Kulifay Vendel kéziratáról. Ebben
azért nem javasolja a kézirat köz-
lését, mert a szerző nem ismeri az
alapvető új földismereti munká-
kat. A külföldi mezőgazdasági iro-
dalom ismeretének hiányát róttá
fel már 1838-ban Balásházy János

jeles könyvről írott recenziójában
(*A háztartás és mezei gazdaság tudománya*).

Fenyő István részletesen vizsgálta, hogy melyek azok a külföldi szakmunkák, amelyekre Fényes legtöbbet hivatkozott, s milyen gondolatokat merített belőlük. A kép igen változatos, hiszen Arthur Young *Travels in France* című, 1792-ben kiadott, a francia mezőgazdaság elmaradottságának okait feltáró művétől Johann Springer 1840-ben publikált, az osztrák császárság legújabb statisztikáját tartalmazó könyvéig tart a sor. Albrecht Thaer hat kötetes agrártudományi összefoglalása az angol mezőgazdaságról éppúgy kedves ol-

vasmánya, mint Schwerz enciklopédikus jellegű kézikönyve a modern földművelésről. Gyakran hivatkozik a hazánkat beutazó francia Beudant útikönyvének adataira, megfigyeléseire. Összehasonlító európai adatsorait főleg a porosz Voigtel és a württembergi Malchus művei alapján állította össze. A felsorolást hosszan lehetne folytatni, de talán e néhány kiragadott példa is igazolja, hogy a 40-es évek elején Fényes lépést tartott az európai szakirodalommal. Sokat emlegetett szorgalma mellett éppen kitűnő irodalmi tájékozottsága, széles európai horizontja emelte a XIX. század első felének hazai statisztikusai fölé.

Statistikája 1843 decemberében német nyelven is megjelent. Ugyanakkor sajtó alá rendezte, jegyzeteivel kiegészítette Erdélyi János kéziratát a hazai ipar kérdésköréről. Fényes ekkor már több „egyesület” és „kör” tagja. Egyre jobban foglalkoztatja a politika, s a közvetlen gyakorlati cselekvés.

A KÖZÉLET SODRÁBAN
(1843—1849)

A *Statistika* megjelenése utáni években Fényes folytatta adatgyűjtő irodalmi és tudományos működését, de újabb nagy művet csak az évtized vége felé, 1848-ban adott ki ismét. A reformnemzedék lázas aktivitásának idején, a forradalmat közvetlenül előkészítő években ő is otthagya az íróasztal nyugalmat, s belevetette magát a közéletbe. Politikai tevékenységének kezdetét az 1841. év jelzi, amikor belépett a Vörösmartyék által 1837-ben *Kör* néven alapított asztaltársaságba, amely a későbbi

Nemzeti Kör magvát alkotta. Az 1840-es évek elején azonban még nagy műveinek kiadására összpontosította figyelmét, tisztséget a Körben sem kapott. Ugyanakkor egyik előkészítője, szervezője volt az 1841. november 13-án megalakult *Magyar Iparegyesület*nek, amely nyilván ezen érdemei elismeréseként vette be mindjárt az indulásnál a választmányi tagok közé. Fényes a választmányban az ország kiváló férfiaival ült együtt. Elég, ha Kossuth, Batthyány Lajos, Fáy, Pulszky, Eötvös és Trefort nevét említjük.

Kossuth és Fényes barátsága nem sokkal Kossuth kiszabadulása után kezdődhetett, még 1840–41-ben.

Együttműködésük a politikus és a társadalomtudós kapcsolatának tanulságos példája. Más-más fronton, de közös célért, a társadalmi haladásért és a nemzeti felemelkedésért harcoltak, s nézeteik kezdetől fogva egyeztek az iparosítás, az urbanizáció kérdéseiben. Kossuth még a börtönben érlelgette az iparegyesület tervét, s szabadulása után néhány nappal, 1840 májusában Wesselényinek írott levelében már felvetette, hogy öt-tíz forintos részvények kibocsátásával iparegyesületet kellene alapítani. Az iparfejlesztés gondolatához Fényes is eljutott már korábban. A *Hasznos mulatságok* c. lapban feltűnést keltő cikket írt 1838-ban *Melyek*

a magyar földművelés főbb akadályai? címmel. Ebben azt fejtegette, hogy a mezőgazdaság fejlesztése, az utak, csatornák építése, a folyóvízszabályozások, s ezzel együtt az ország kereskedelmének fellendülése új szükségletekhez vezet. Ezek kielégítésére pedig ipari nagyüzemeket kell létesíteni.

Fényes tehát már 1838-ban túllepett Széchenyi agrárkapitalisztikus nézetein, s Kossuth fellépése előtt eljutott az iparosítás gondolatáig.

Fényes Elek közéleti tevékenysége az elvek megfogalmazása, a nagy művek megjelentetése után, 1843 derekától kezdve bontakozott ki igazán. A *Magyar Gazdasági*

Egyesület 1843. június 3-án tartott évi közgyűlése Török János helyébe előadónak választotta. Ezt az egyesületet 1830-ban alapította Széchenyi István a mezőgazdaság előmozdítására. Tisztikarába bekerülni nagy kitüntetés volt Fényes számára, hiszen a kor legjobb mezőgazdasági szakemberei, Széchenyi hívei foglaltak benne helyet. Évi közgyűlései 3–4 napig is tartottak, s olyan népesek, jelentősek voltak, hogy a kortársak „kis országgyűlés”-ként emlegették.

Fényes hivatalba lépése után átvette az egyesület kiadásában megjelenő *Mezei Naptár* szerkesztését. Első dolga az volt, hogy a példány-

számot tízszeresére emelte, s az 1844-re szóló kötetet már 60 ezer példányban nyomatta ki. Fényes kezében ez a főleg jobbágytömeghez szóló kalendárium rendkívül nagyhatású orgánus lett. A következő évben 80 ezerre emelte a példányszámot, ugyanakkor a naptár színvonalát is javította. *Magyarország földleírása* címmel sorozatot indított, amiben hat kötetes nagy művét kivonatolva kezdte megismertetni népünkkel hazája földjét. Ezt a tettét a hazai népoktatás és a tudományos ismeretterjesztő törekvések egyik jelentős mozzanataként kell értékelnünk, hiszen az Akadémia jeles tudosa vállalkozott arra, hogy a többségé-

ben még analfabéta jobbágyság tömegeihez szóljon. A *Mezei Naptár* gyakorlati hasznú cikkeinek többsége a mezőgazdaság újdonságait népszerűsítette. Elegendő néhány cikk címét megemlíteni: *A melegdgyről. Hogy kell jó dohányt termesztetni? Mikép lehet a gyümölcsfákat nemesíteni? Mikép kell tagosított kisbirtokon gazdálkodni?*

Fényes tetteje minden téren az egyesület aktivitásának megnövekedését eredményezte. Része volt abban, hogy a Gazdasági Egyesület országos szőlőiskolát nyitott Budán, központi faiskolát és gyümölcsöskertet létesített Pesten, mintagyűjteményt állított össze ekékből és mezőgazdasági gépek-

ből, gép- és termékkiállításokat rendezett, szakembereket nevelt, vizsgáztatott. Sűrűn követték egymást a szakosztályi viták és előadások. Galgóczy Károly is úgy került vele ismeretségbe, hogy 1843. november 13-án vizsgát tett a Magyar Gazdasági Egyesület előtt mezőgazdasági ismeretekből. A vizsgabizottság jegyzője Fényes Elek volt. Megtetszett neki a fiatalember, s rögtön felfogadta írónak. Galgóczy aztán 1848 végéig Fényes mellett maradt. Segített neki a *Mezei Naptár*, a *Magyar Gazdatiszti Névtár* szerkesztésében, majd tudományos műveinek anyaggyűjtésében, szerkesztésében is. Galgóczytól tudjuk, hogy Fé-

50

nyesnek volt köszönhető a Magyar Gazdasági Egyesület vidéki fiókegyleteinek, egész hálózatának megteremtése, s ezzel a taglétszám 1846—47. évi jelentékeny megnövekedése is.

Fényes 1847. március 20-ig, tehát csaknem négy évig viselte hivatalát a Magyar Gazdasági Egyesületben. Akkor leköszönt, meg sem várva a nyári közgyűlést. Leköszönése akkor válik érthetővé, ha nyomon követjük közéleti tevékenységének többi ágát is. Látni fogjuk, hogy személye 1847-ben már elfogadhatatlanná vált — politikai okokból — Széchenyi s a Magyar Gazdasági Egyesület konzervatív többsége számára.

Ugyanis ottani szervező munkájával párhuzamosan, Fényes 1841-től választmányi tagja, sőt egyik motorja volt a *Magyar Iparegyesület*nek, s Kossuth oldalán részt vett a védegyleti mozgalomban. Nemcsak Galgóczy tanúsítja, hogy „folyvást szorgalmasan részt vett” az Iparegyesület munkájában s választmányi tagként a vezetésben is. Iparstatisztikai adatokat gyűjtött, iparműkiállításokat szervezett, agítált és alapítványokat gyűjtött az egyesület részére. Szerepe volt a Védegylet kezdeményezésében, a Gyáralapító Társaság 1844. december 22-i megalakulásában és vezetésében, a Magyar Iparegyesület ipariskolájának 1845. évi fel-

állításában, közlönye, a *Hetilap* megindításában. Ezért is választotta a Magyar Iparegyesület 1847. évi közgyűlése aligazgatójává (igazgatója Kossuth volt), s bízta meg a Hetilap szerkesztésével. Ez Fényes szerkesztésében enciklopédikus tartalmú folyóirat volt, elsősorban azonban közgazdasági cikkeket közölt, különös tekintettel az ipar és a kereskedelem fejlesztésére.

Megnövekedett befolyását, személyes tekintélyét arra használta, hogy minden körben, egyesületben mozgósítsa az erőket, a gazdasági szervezetek támogatására. Jól példázza állításunkat a következő eset. Nem sokkal az után, hogy az Iparegyesület aligaz-

gatójává választották, az Ellenzéki Kör tagsága lakomával ünnepelte névnapját. „És hogy mennyire vette őt tisztelőinek szeretete körül — írja Galgóczy — tagtársai az 1847. évi névnapjára rendezett közlakoma alkalmával ragaszkodásokat iránta ... az ipar egyesület részére tett, s azonnal befizetett alapítvánnyal fejezték ki.”

Közeleti szerepvállalásának harmadik területe a pesti, majd az egész haladó értelmiség mozgósítására vállalkozó *Nemzeti Kör* volt. Alig fél évvel azután, hogy az OMGE tisztikarába bekerült, 1843. október 13-án a Kör alelnökévé választották. Ebben a tisztségében mindvégig megmaradt, s 1849 jú-

nusában ő elnökölt utolsó közgyűlésén is, amely a szabadságharc bukásának előestéjén kimondta a kör feloszlását. Addig azonban hosszú utat tett meg a kör is, Fényes is. Vahot Imre, amikor a Pesti Divatlapban közölte portréját, mint a nemzet egyik kiválóságát mutatta be. (Fényes mellett 1846-ban még Liszt Ferencet és Erdélyi Jánost mutatta be olvasóinak.) Vahot szerint Fényes azért támogat minden magyar egyesületet, s azért tagja még a természettudományi társulatnak, a művészeti, sőt a hangászati egyletnek is, mert „a sociális téren működést, hazánk jelen viszonyaiban nagy fontosságúnak hiszi”. A Nemzeti Kör ere-

detileg az irodalom és a művészet barátainak köre volt, s az első években rosszul álltak az ügyei. „De a mint az 1843-ik év végén Fényes másodelnökké választatott — írja Vahot — a kör emelkedni kezdett, s minden rangú és osztályú tagjainak száma annyira szaporodik, hogy a már szűk szállásról, kénytelen volt a kör egy nagyobbra átköltözni.” Ennél is fontosabb Vahot alábbi megjegyzése: „*Fényes Elek elnökleetének tetteges befolyása alatt kezde a kör számos közhasznú vállalatokat, intézeteket pártolni, előmozdítani . . .*”

Nem kétséges, hogy eleve azért vállalta a Kör alelnöki tisztségét, hogy befolyása révén

56

szélesítse a reformeszmék tömegbázisát, biztosítsa azoknak a gazdasági egyleteknek a támogatását, melyek vezetésében aktív szerepet vállalt. Miközben Kossuth az országgyűlésen és a Pesti Hírlap hasábjain vívta harcát, Fényes a Nemzeti Körben szervezte a pesti értelmiséget és polgárságot. A Nemzeti Kör hamarosan egyesíteni tudta a haladó erők javát, magához vonzotta az ifjúságot, s annyira megnőtt a jelentősége, hogy Metternichnek is számolnia kellett vele.

Nem csoda, hogy a titkosrendőrség állandó megfigyelés alatt tartotta a Kör vezetőit, értékelte eseményeit. Hiszen a honi ipar pártfogására alakult Védegylet

társasvacsoráinak, báljainak, propaganda célú rendezvényeinek a Nemzeti Kör adott helyet. A védegyleti tagtoborzó kampányok, a többezres közgyűlések és tömegfelvonulások élén mindenütt ott volt a Kör két alelnöke, Vörösmarty Mihály és Fényes Elek. A gazdasági egyesületek és a Nemzeti Kör között Fényes személye volt az egyik legerősebb kapocs. Ezt a tényt tükrözi egyetlen, 1844. december 9-én Kossuthnak írott, fennmaradt levele is.

A Kör minden erejével támogatta a magyar nyelvű irodalmat. Az 1844. január 23-i választmányi ülésen éppen Fényes indítványozta, hogy irodalmunk haladása és az

58

olvasóközönség szaporítása végett intézzenek felhívást „a két magyar hazában létező olvasó, cassinói vagy bár mi néven nevezendő egyesületekhez”, hogy a Nemzeti Kör gyűjtőívet küldhessen hozzájuk a Körhöz beadott és ott megbírált kéziratok kiadásának támogatására. Javaslatát el is fogadták, s nem sokkal később Vörösmarty erre a határozatra hivatkozott, amikor kiadásra ajánlotta Petőfi verseit. Érkeztek a körhöz tudományos munkák is. 1844 májusában Fényesnek adják ki bírálatra Szokolay István *Czéhek és ipar szabadság* c. kéziratát.

A könyvkiadás, irodalomszervezés kérdése később is állan-

dóan foglalkoztatta. A bécsi Informationsprotocoll, a kormány számára készített rendőrminiszteri jelentés 1847. április 16-án arról adott tájékoztatást, hogy Fényes Elek egy „könyvkiadó egyesület” akar életre hívni 24000 forintos alaptőkével, részvénytársasági alapon. A könyvkiadó egyesület azonkívül, hogy fellendítené az Ellenzéki Kör anyagi ügyeit, s kiadná az ellenzéki írók kiadatlan kéziratait, Fényes tervei szerint alkalmas eszköz lenne arra is, hogy megdöntse a pesti könyvkereskedők monopóliumát.

A Nemzeti Kör történetét Dezsényi Béla gazdagon adatolt tanulmányban dolgozta fel, amelyből

kirajzolódik Fényes Elek szerepe a baloldal erősítésében. Amikor a centralisták és a municipalisták ellentéte kiéleződött az ellenzéki táborban, kettészakadt a Nemzeti Kör is. Az 1845. október 4-i rendkívüli közgyűlésen Fényes lemondott alelnöki tisztségéről, de már október 15-én *Pesti Kör* néven új egyesületet alakított a Nemzeti Körből kivált Kossuth-párti kisebbség tagjaiból. Az arisztokrata Ráday Gedeon elnöksége mellett alelnöki minőségben vezette a Pesti Kört, melynek tagjai között volt többek között Kossuth, Nyáry Pál, Bajza, Petőfi, Erdélyi János, Egressy Gábor, Czuczor és mások.

Az ellenzéki egység több mint egy év múltával, 1847 januárjában állt ismét helyre. Amikor a Pesti Kör és a Nemzeti Kör vezetői elhatározták az egyesülést, 7-7 tagú bizottmányt küldtek ki. A Pesti Kör küldötte volt Fényes és Kossuth is. Az egység óhaja már április 8-án kifejeződött azon a lakomán, amelyet a Pesti Kör Fényes felgyógyulásának örömeire rendezett. A Honderű tudósítása szerint az elhangzott tósztokban megfogalmazódott „azon kívánat, hogy derék alelnökünknek sikerüljön visszahozni a Körbe az összetartást és egységet”. 1847. január 20-án kimondták az egyesülést és felvették az *Ellenzéki Kör* nevet. Az újonnan

megválasztott vezetőségben az elnök Teleki László, a két alelnök Vörösmarty és Fényes Elek lett. A megújított ellenzéki egység a Kossuth és Fényes képviselte radikális baloldal sikerét jelentette.

Fényes egyre radikálisabb kijelentéseiről és tetteiről tanúskodnak a titkosrendőrség jelentései is. Már 1846-ban jelentették a Helytartótanácsnak, hogy a Pesti Körben egy Chichester nevű angol és egy Fränkel nevű német agitátor a kommunizmust hirdeti. Sedlniczky rendőr-miniszter pedig 1847. január 7-én jelentette hogy Kossuth egy kereskedelmi és foglalkozási statisztika előkészítéséről tárgyal Fényessel. Jelenik a rendőrspiclik azt is, hogy az

Ellenzéki Körben Fényes engedélyével nyíltan árusítják a bebörtönzött Táncsics 1842-ben, majd 1846-ban kiadott, de betiltott *Népkönyvét*. 1847 tavaszán pedig azt indítványozta a Körben, hogy az ellenzék tagjai csak ellenzékieket alkalmazzanak. Így egyedül a Batthyány-birtokon 120 állás jutna az ellenzéknek.

Ez már túl sok volt Széchenynek, aki ekkor írta naplójába, hogy az elenzéki kör a „jakobinus klub megfelelője, s alelnöke, Fényes „a magyar Marat, akihez képest még Robespierre is pecsovics”. Az 1847-es követválasztáson Kossuthot nem sikerült elgáncsolni, s ez Battyány és Teleki László támogatása mellett, nem utolsósorban Fényes kor-

64

teskedésének volt köszönhető. Pécel melletti, locsodi lakásán Kossuth gyakran látta vendégül ebben az időben. „Fényessel nem boldogulhatni” jelentették emberei Széchenyinek, aki 1847-ben sok mindent megpróbált, hogy Kossuthot kikapcsolja a politikából. Így válik érthetővé, hogy miért mondott le Fényes 1847 márciusában megbízatásának lejárta előtt a Magyar Gazdasági Egyesületben viselt tisztségéről, s miért tért ki a Török János által vezetett konzervatív többségelől, mielőtt leszavazták volna az évi közgyűlésen.

Az 1848-as forradalmat közvetlenül megelőző, majd azt követő pesti eseményekben Fényes mind-

végig részt vett. Az Ellenzéki Kör választmánya már március 4-én határozatot hozott, hogy erőteljes fellépéssel kell támogatni a pozsonyi országgyűlés munkáját. Evégből március 9-én a Kör népes lakomát rendezett, amelyen Fényes sokkal többet kívánt programként, mint amennyit az alsótáblai felirat tartalmazott. Március 13-án az Ellenzéki Körben szövegezték Irinyiek a 12 pontot. Lelkesedésüket kicsit lehűtötte Klauzál, de Fényes az ifjakat támogatta, s vállalta az elnöklést a másnapra hirdetett népgyűlésen. Március 14-én, amikor Fényes megnyitotta a pesti népgyűlést, a pozsonyi diétán résztvevő Teleki László levelet írt

Vörösmartynak. Ebben kérve kéri elnöktársait, kövessenek el mindent az Ellenzéki Kör és a széles közvélemény megnyugtatóására, nehogy esetleges idő előtti demonstrációk elzárják az alkotmányos fejlődés útját. „Könyörgök mutasd meg e levelet Fényes Eleknek — s szólj hatályosabb elvbarátainkkal! Köszöntsd őket nevemben . . .” írta Teleki, aki nemhiába tartott Fényes radikalizmusától. Azonban mire levele Pestre érkezett, ott már győzött a forradalom.

Felsorolni is sok lenne, mi mindenben vett részt Fényes ezek után. Tagja lett a Közcsendi Bizottmánynak Eötvössel, Vörösmartyval együtt. Rögtön hozzá-

láttak a Tudományos Akadémia megreformálásához, demokratikus átalakításához is. A március 20-i ülés határozata értelmében 18 tagú választmányt küldtek ki, hogy javaslatokat dolgozzon ki. Ennek tagja volt Fényes is, aki Bajzával és Eötvössel a történettudományi osztályt képviselte. Május 5-én kelt levelében Petőfi arról tudósította Arany Jánost, hogy tagja lett a megindítandó Néplap ügyében kiküldött választmánynak, melynek tagja volt Vörösmarty, Táncsics, Nyáry Pál mellett Fényes is. Május elején az Ellenzéki Kör — Nyáry Pál indítványára — felvette a *Radical Kör* nevet, s egyre inkább politikai párt szerepét

töltötte be. Fényes népszerűsége töretlen, a Radical Kör is alelnökévé választotta. Május 18-án a Radical Kör öttagú bizottságot küldött ki a lengyel szabadságmozgalom támogatására. Elnöke Teleki László, tagja Perczel, Fényes, Vörösmarty és Irányi. Amikor a nemzetőrség felállítására gyűjtést szerveztek, az adakozásban Teleki és ő mutatott leginkább követendő példát. A Radical Kör rendkívüli közgyűlése május 18-án elhatározta, hogy a kormány által felállítandó „önkén-tes sereg” toborzását „országos adománygyűjtéssel” segíti elő. Fényes Elek „egy vidéket minden díj nélkül magára vállalni ígérke-

zett". Végül a vidéki utakról — a kormány kívánságára — lemondtak, s csak a Körön belül gyűjtöttek az adományokat.

Eközben, 1848 májusában már lázasan dolgozott az Országos Statisztikai Hivatal kiépítésén mint a Szemere vezette Belügyminisztérium főtanácsosa. Régi álma ért a megvalósulás küszöbére. Hiszen már 1841-es akadémiai előadásában — első népességstatisztikai összegezésében — felvette az évenkénti összeírások gondolatát. Szemere Bertalan az Ausztriától független statisztikai hivatal eszméjét kezdettől fogva támogatta. Erre vonatkozó javaslatát egyszer már az 1844-es or-

szággyűlés elé vitte, s a diéta el is fogadta a Szemere vezette bizottság által kidolgozott törvénytervezetet, de aztán a statisztikai hivatal felállításának ügye is elodázkodott a többi reformmal együtt. Így történhetett, hogy 1848. április 27-én Szemere és Fényes hamar megállapodott a tervezetben, s május 5-én már a nádor asztalán feküdt Szemere felterjesztése, amelyben Fényest ajánlotta az új hivatal vezetőjének. Első munkatársai Jerney és Bajkay Endre lettek, de június 8-án „a statistikai hivatal tagjait szaporítani kellvén, részint mivel az Erdélyeli unió is megtörtént”, Szemere javasolta a nádornak Kőváry László és Bá-

rándy János felvételét. Fényes magával vitte új hivatalába régi munkatársát, Galgóczy Károlyt, s ki-nevezte Palugyay Imrét is. Ezzel sikerült összegyűjtenie a korszak legjobb gyakorlati statisztikusait. Fényesen és hat munkatársán kívül három segédtag és az irattáros tartozott az apparátushoz.

Trócsányi Zsolt az 1848-as statisztikai hivatal történetét feldolgozó tanulmányában rámutat, hogy Fényes első dolga a munka tudományos bázisának megteremtése volt. Azonnal hozzálátott a hivatal könyvtárának és térképtárának a felállításához, valamint a korábbi évtizedek hivatalos statisztikai felvételeinek megszerzéséhez. Rö-

viddel hivatalba lépése után, 1848. június 15-én megkereste a nádori szék elnökét, hogy bocsássa rendelkezésére az 1828. évi országos felvétel összesítését. A nádori iroda igazgatója még aznap át is adta Galgóczy Károlynak azt a jelentést, amelyet az összeírást lezáró országos alválasztmány terjesztett be.

Fényes felismerte a képviselőválasztások által kínált adatgyűjtési lehetőséget, s 1848. június 21-én körrendeletben fordult a törvényhatóságokhoz, amelyben a választói névjegyzékeket bekérte hivatalába. Életrajzírói szerint eredetileg maga is indulni akart a képviselő-választásokon, s jelöltette magát a gödöllői kerületben. Pest

város már előbb tanácsába választotta. A jelöléstől azonban viszályszálépett — a pártszakadást elkerülendő — az arisztokrata Beniczky Ödön javára. Munkája is jobban lefoglalta annál, hogy választási korteskedést folytasson.

Az első magyar választási statisztika előkészítése mellett Fényest elsősorban egy komplex gazdasági statisztika tervezete foglalkoztatta. Igen részletes foglalkozási nomenklaturát dolgozott ki, s táblázatokot szerkesztett az adatfelvételhez. 1848. szeptember 4-én — tehát a forradalom válságos időszakában — újabb körrendelettel fordult a törvényhatóságokhoz a gazdasági statisztika ügyében. Szétküldte ki-

töltendő táblázatait a gyárak, iparosok, kereskedők, a malmok és gyári dolgozók, a bányakincsek, az uradalmi tisztek és cselédek összeírására. A megvalósításra azonban már nem volt idő.

Nem hanyagolta el a politikai cselekvést sem. Vezetőségi tagja lett Petőfiék 1848 júliusában alakított *Egyenlőségi Társulatának*, majd a sorsdöntő szeptemberi napokban ott volt a Pilvaxnak a forradalmi vívmányok védelmére alakított kilenctagú bizottmányában, Petőfi, Vasvári, Táncsics, Egressy, Perczel, Horárik és a Madarász fivérek társaságában. A szeptemberi fordulat felborította a Statisztikai Hivatal lendületesen induló

munkáját. Személyzetét hol egyik, hol másik kormányhatósághoz rendelték be. Fényesék a Radical Körben szeptember 8-án ismét adományokat gyűjtenek, most már a honvédsereg felállítására. Szeptember 10-én — Szemere és Mécsáros kivételével — lemond a kormány, Kossuth is meginog. Fényes ekkor Szemere egyik bizalmi embere a Belügyminisztériumban. Kossuth tőle kér katonai kíséretet, mikor első alföldi toborzóútjára indul. Amikor a kormány menekül és elhagyja Pestet, Fényes hivatala feloszlik. Ő maga Kossuthékkal tart.

Kossuth 1849. január 27-én elrendelte, hogy Debrecenben rögz-

tönítelő haditörvényszéket állítsanak fel a kémek ellen, s a vésztörvényszékről szóló javaslatot február 8—13-án a képviselőház is megvitatta. Galgóczy szerint Fényes „a vésztörvényszék elnökévé neveztetvén ki, a szabadságharc második felét e minőségben élte át”. A Szemere-kormány 1849. június 20-án feloszlatta a vésztörvényszékeket, csak a pestit hagyta meg, Fényes elnökletével. Június végén a Statisztikai Hivatal munkája is felújult pár napra. Ekkor már előrevetődött a bukás árnyéka. Még elnökkölt a Radical Kör utolsó közgyűlésén, amely kimondta a Kör feloszlását. Aztán július elején a kormány ismét me-

nekült, Haynau csapatai és a cári seregek szorító öleléséből azonban nem volt menekvés. Elbukott a magyar haladás ügye, s ez a vereség Fényes személyes tragédiája volt egyben. Tudományos és közéleti pályája végérvényesen kettétört.

ÖNEMÉSZTŐ MUNKA ÉS SZÜKÖSSÉG

(1849—1860)

A világosi fegyverletétel után egy ideig Bihar megyében bujdossott. Szülőfalujában bátyja, József birtokán húzta meg magát. Később Gödöllőre szökött, ahol Erdélyi Ferenc, az ottani református lelkész szőlejében „lappangott”, míg régi híve, Galgóczy Károly (a szabadságharc honvédszázadosa) érte nem ment, s rá nem vette, hogy önként jelentkezzen az osztrák haditörvényszéken. Galgóczy saját nevére szóló igazolvánnyal vitte be Pestre. A hírhedt Újépület börtönében Fényes kitöl-

tötte a vizsgálati fogságot, majd a bíróság szabadlábra helyezte. Nem csak azért, mert az amnesztiával élve önként jelentkezett. Nem is csak azért, mert 1849-ben a forradalmi vészbíróság elnökeként — Keleti szavaival szólva — „szigorú jellege mellett is könyörületes vala és soha senkit halálra nem ítelt”. Büntetlen szabadulását Koszalkó Jánosnak, a haditörvényszék polgári államügyészének köszönhetette, aki az 1840-es években az OMGE pénztárnoka volt. A régi kolléga, Fényes nagy tisztelője tudta, kit mentett fel.

Szabadulása után Fényes „hazament” Gödöllőre, ahol kis szőleje és nyaralója volt. Galgóczy szerint

80

„megromolva vagyoni állásában várta az idők jobbra fordulását”. Feleségét és öt gyermekét kellett eltartania, „előtte állott a kenyérkeresés szüksége”. Állásra, hivatalra nem számíthatott, gazdag patrónusa nem volt. Ekkor bámulatos gyorsasággal összeállította és 1851-ben kiadta négy kötetes topográfiaiáját, *Magyarország geographiai szótárát*. Ennek megjelenése után írta Rácz Károly főszolgabíróhoz az Akadémia Kézirattárában őrzött levelét, ami rávilágít szorult helyzetére. „Ígéretem szerint Magyarország geographiai szótára a mártiusi vásárra csakugyan megjelent; s e munka a magas kormány figyelmét is megnyerni elég szeren-

csés volt, miután ezt a cs. k. közigazgatási hivatalokban kézikönyvvül elfogadván, már mind az öt a. k. kerületi főispáni hivataluk számára több példány rendeltetett meg. A tekintetes úr azonban már előfizetésével megtisztelt engem; s e bizodalomtól bátorítva küldök 20 példányt olly alázatos kéréssel, hogy ebből 10-et méltóztassék főtisztelendő Demeter Alajos úrnak átadni; . . . Ezek az előfizetők közt lesznek kiosztandók. A másik 10 példányból kettőt méltóztassék maga számára megtartani, egyet mint előfizetői, egyet mint tiszteleti példányt; a többi 8-nak megvételére pedig kegyeskedjék a vagyonosabb urakat annyival inkább

82

felszólítani mert a tiszta jövedelem jótékony célokra fordítatik s a begyűlt pénzt május végéig pesti református lelkész Török Pálhoz méltóztassék beküldeni.”

Nem állított valótlant, a pénz „jótékony célokra”, a család megélhetésére kellett. Elvégre Fényes Elek „hites ügyvéd, magyar akadémiai levelező tag, Bihar, Torontál és Ugocsa megyék táblabírája”, nyíltan mégsem koldulhatott. Állásban azonban továbbra sem reménykedhetett, hiába hivatkozott levelében arra, hogy topográfiai lexikonát a császári és királyi hivatalok kézikönyvként használják.

Méltán lehetett volna főiskolai tanár, hiszen *Magyarország statis-*

tikéja c. művét már 1846-ban főiskolai kézikönyvként használták. A Vasárnapi Újság 1855-ben írja erről, hogy „a maga nemében mai napig is egyetlen, s több főiskolában kézikönyvvül használtatik”. Fényes professzori alkalmazására történt egy kísérlet, de a Bach-korszakban politikai múltja miatt nem lehetett főiskolai tanár. A debreceni Kollégium 1856-ban megválasztotta ugyan tanárának, de a Helytartótanács alkalmazásához nem járult hozzá, kollégiumi tanárságát nem erősítette meg.

Nemesi származása, szerény öröksége mindig is kevés volt a megélhetéshez. Miután szegény polgárleányt vett feleségül, eg-

zisztenciális helyzetén házassága sem javított. Egész életében tollal tartotta fenn magát. Dolgozott ügyvédként, Haller gróf követeként a pozsonyi országgyűlésen, megpróbálkozott a bérlőgazdálkodással. Első nagy műve, a *Magyarország mostani állapota* . . . nemcsak az anyaggyűjtés és a megírás tekintetében kívánt tőle végtelen kitartást és önfeláldozást. A hat kötetnek a megjelentetése is nagy teljesítmény volt. Vagyonát a nagy mű előkészületei felemésztették. Azért szegődött el Borsos Márton lapjához, az *Ismertető*höz.

Az akadémiai aranyak, a nagy tudományos művek honoráriumai a negyvenes években kissé fellendí-

tették anyagi helyzetét, de sohasem annyira, hogy ne kellett volna folyvást hivatalt vállalnia. Az OMGE előadója, az Iparegyesület aligazgatója, a Mezei Naptár és a Hetilap szerkesztője már a negyvenes években is tolla után élő értelmiségi volt. Fokozódó radikalizmusa polgári-értelmiségi életformájának, s anyagi helyzetének ismeretében érthető igazán. Fényes közléről ismerte Petőfi és író-társai nyomorát. Nem ok nélkül szorgalmazta a Nemzeti Körben a „könyvkiadó egyesület” ügyét, s nem ok nélkül indítványozta 1847-ben, hogy az ellenzéki mágnások csak ellenzékieket alkalmazzanak birtokaikon. Akkoriban *Magyaror-*

szág leírása c. újabb könyve, 1848-ban pedig *A magyar birodalom* . . . c. sorozatának Komárom megyéről kiadott első kötete anyagi helyzetén is javított. Mégis, az elmondottak ismeretében tiszteletünk csak fokozódik a reformcélokra, majd az 1848-as adományokra erején felül áldozó Fényes Elek iránt.

Gödöllői számkivetettségében, ha lehet, még többet dolgozott, mint annak előtte. 1854-ben egyszerre két vaskos könyvvvel jelentkezett. Az egyik *A török birodalom leírása történeti, statistikai és geographiai tekintetben*, a másik *Az orosz–török háború* . . . címen jelent meg két kötetben. Keletinek igaza lehetett, amikor feltételezte,

hogy ezek a könyvek megrendelésre készültek. Heckenast Gusztáv, a kiadó fordulhatott az ország legismertebb geográfusához és statisztikusához, hogy a krími háború folytán a keleti szomszédok iránt megnövekedett érdeklődést ki-elégítse. Ezeket a munkáit életrajzírói általában elmarasztalják, pedig nem színvonaltalan művek. Fényes könyvei előtt magyarul alig jelent meg valami Kelet-Európa nagy birodalmairól. Ugyancsak 1854-ben adták ki a később több kiadást megélt *Földrajzi vezérfonál* c. tankönyvét, *Bellinger* német nyelvű munkájának adaptációját.

1854. március 1-én Pesty Frigyesnek írott levele arra vall, hogy

újabb könyveinek terjesztését is jó-részt maga végezte. *A török birodalom* c. munkájából küldött 12 példányt az alábbi sorok kíséretével: „... a magyarországi gyarló könyvkereskedés okozza azt, hogy mi magyar írók részint előfizetés útjára, részint arra vagyunk kényszerítve, hogy megjelent munkáinkat egyes oly buzgó hazafiakhoz küldjük szét, kik az ebbéli alkalmatlanságot szívesen eltűrik, s örmest tesznek mindent, mivel a közjót előmozdíthatják s a magyar írók nem irigylendő sorsán valamit segíthetnek.”

1854–55-ben Fényes megpróbálkozott azzal, hogy Gödöllőt elhagyva Pesten elfoglalja régi állá-

sát, irodalmi és társadalmi téren egyaránt. Erre vall a Vasárnapi Újság róla szóló cikke, amely igyekezett a figyelmet személyére terelni. Gödöllői birtokát eladta és családjával együtt Pestre költözött. Emeltet könyvei mellett 1855–57 között szerkesztett gazdasági naptárt, adott ki útleírást, s egész sor, változatos témájú cikket jelentetett meg a *Pesti Napló*, a *Budapesti Hírlap*, a *Magyar Sajtó*, a *Falusi Gazda* és a *Nemzeti Képes Naptár* hasábjain. Biztos megélhetés híján olyan publicisztikai munkásságot folytatott, amely mellett tudományos munkára, tájékozódásra, olvasásra kevés ideje maradt. Pestre költözése után 1856–57-ben egy ideig a

Falusi Gazda c. szaklap szerkesztője volt. Érdeklődése ismét a gazdasági élet felé fordult, s nyomon követett minden változást, minden kezdeményezést. Pesty Frigyesnek, a temesvári iparkamara és gazdasági egylet titkárának 1857 októberében írott levelében arról érdeklődik, hány részvényese van már az egyletnek, lesz-e hivatalos közlönye, akarnak-e kenderáztató vállalatot felállítani, van-e remény mintagazdaság létrehozására. Megkérdi, hogy a temesvári gyárak, melyekről tudomása volt, megmaradtak-e, s miképpen működnek.

Úgy látszott, sikerül megkapaszkodnia. Ekkoriban a Nagymező

utca 14. szám alatti házában lakott. Anyagi helyzete azonban változatlanul labilis volt, különösen azután, hogy a Falusi Gazda szerkesztői hivatalából is kipottyant. Erre vall Pompéry Jánosnak, a Pesti Napló szerkesztőjének 1857. október 12-én írott levele, melyben szerény honoráriumát sürgette: „Ha Emich úr még nem tudná megfizetni a 12 forintot, igen kérem, ha szíveskednék e kis summát másképpen kicsinálni, mert én míg más hivatalt nem kapok, csupán azon néhány forintocskával tengetvén életemet most (amit) a hírlapi cikkekből keresek, nem tudok magamon segíteni, ha e segedelem is kimarad. Ha az isten

jobbra fordítandja sorsomat, szívesen elvárok akármeddig, de most kénytelen vagyok alkalmazkodni, bár nagyon restellem.”

Fényes tudományos érdeklődése mindig is inkább gyakorlati, mint elméleti irányultságú volt. Az 1850-es években kevesebb könyv jutott el hozzá, mint korábban, hiszen pénze sem volt a külföldi könyvek beszerzésére. Gödöllőről a közkönyvtárakat is nehezen érhetette el. A napi megélhetés gondjaival küzdő tudós nem tudott már lépést tartani a tudomány fejlődésével. Láthatólag nem vett tudomást a polgári aritmetika képviselőiről, Quetelet és Poisson nézeiteiről, noha 1851-ben a Tudomá-

nyos Akadémián már előadás hangzott el róluk.

1857-ben újabb statisztikai munkája jelent meg *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása* címen. Keleti nyomán méltatói rendre szemére vetik, hogy ebben a könyvében elvész Magyarország statisztikája, az ország csak egy provincia a szerb vajdaság és a temesi bánság mellett. Pedig Fényes ebben a munkájában is, akárcsak a korábbiakban, az éppen fennálló státushelyzetet vette alapul, azaz az egyetlen járható utat követte. Könyve ezért lehet máig becses forrása a monarchia akkori viszonyait kutató történészeknek. Eljárását csak korlátozottabb ellenfelei

róhatták fel, akik hazafiatlannak nyilvánították a tényeket tisztelő tudós munkáját. (Velük szemben Keleti egyszerre hibáztatta és mentegette Fényesnek ezt a művét.)

Tény, hogy ekkor még nem fordult el Fényestől a közvélemény, hiszen az Akadémia 1858. évi közgyűlése, amely az 1849 utáni újrakezdés nagy aktusa volt, a levelező tagok közül a rendes tagok sorába választotta. Ez az elismerés nem csupán régebbi munkásságának szólt. Jutalmazta az utóbbi évtizedben kifejtett tevékenységét is. Ezekből az évekből fennmaradt még egy, sajnos kiadatlan, kéziratos műve, amit az osztrák népszámlálás

adatai alapján, azzal vitázva állított össze (*Magyarország és Erdély népessége 1857-ben*).

Az ötvenes évek második felében a hazai közügyek közül Fényes elsősorban a biztosítás eszméje foglalkoztatta. Egész sorozat cikket közölt a Pesti Napló, a Magyar Sajtó és a Budapesti Hírlap hasábjain a biztosítással kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdésekről. Cikkeivel lényegesen hozzájárult az eszmék tisztázásához. Érdemeit Lónyay Menyhérték azzal ismerték el, hogy 1857-ben, amikor az Első Magyar Általános Biztosító Társaság megalakult, kinevezték az életbiztosítási ügyosztály vezetőjévé és megválasztották a társaság

96

titkárává. Fényes ekkor kidolgozta élettartam és halálozási valószínűsége vonatkozó táblázatait. Ezek matematikailag is helytállónak bizonyultak. 1859-ben azonban azzal vádolták meg, hogy ő a szerzője egy aláírás nélkül megjelent, a biztosítót támadó röpiratnak. Később a névtelen szerző megnevezte ugyan magát, de Fényes már összeütközött a társaság vezetőivel és kilépett hivatalából. Ezután csakugyan írt egy röpiratot *Szózat a magyar biztosító társulat érdekében* címen, amivel végleg elrontotta viszonyát az igazgatótanács centralista és konzervatív hatalmasságaival. Talán éppen azzal, hogy a személyét ért vádakra tényekkel, ok-

mányok idézésével felelt, védelmezve álláspontját.

Ismét állás nélkül maradt. Ráadásul a centralistákkal szemben makacsul kitartott korábbi álláspontja mellett, s több lapban is cikksorozatot közölt a municipális rendszer védelmében. Így 1855-ben a Pesti Naplóban, majd a hatvanas évek elején a kormánylapokban is.

Elsősorban az említett személyi és politikai ellentétek vezettek oda, hogy amikor Csengery javaslata nyomán az Akadémián 1860-ban megalakult a Statisztikai Bizottság, Fényest nem választották be tagjai közé. A Bizottság elnöke az aulikus érzelmű, konzervatív arisz-

98

tokrata, gróf Dessewffy Emil lett, a bizottság tagjai között pedig feltűntek a fiatalok, Keleti, Hunfalvy János és társaik.

Fényes életében 1860 után egy-
mást követték a csalódások, a
mellőzések. „Eddig is érezte már
sokszor — írja Galgóczy — ezen
időtől kezdve még többször és
nagyobb mértékben éreznie kel-
lett, hogy nevét a régi nimbusz
elhagyta, az egykori befolyást s te-
vékenységi kört visszaszereznie
nem sikerül, sőt a mellőztetés
mindinkább szaporodik, s ő egé-
szén háttérbe szorul.”

MELLŐZÉSEK, REMÉNYVESZTETT
ÖREGSÉG
(1860—1876)

Az abszolutizmus bukása, a politikai és tudományos élet megpezsdülése Fényes számára nem „nyitott tért” a 60-as évek elején. Lónyayékkal való összekülönbözése miatt nemcsak állás nélkül maradt ismét, de közlési lehetőségei is megcsappantak. A Pesti Naplóban és az egykori centralisták köréhez tartozó lapokban 1860 után nem jelentek meg cikkei. A biztósítótól való távozás évében megjelenteti *Magyarország 1859-ben statistikai birtokviszonyi és topographiai szempontból* című munkáját.

100

nak első kötetét, s újabb tervekhez. Azonban ez a munkája csónkán maradt, további kötetei nem jelentek meg, jelezvén Fényes energiájának apadását.

Folytatta publicisztikai tevékenységét. *Hazai közügyek* gyűjtőcím alatt a Pesti Hírnök 1861-es évfolyamában kötetre menő cikket írt az ország aktuális politikai kérdéseiről. Ezekben főként bécsi lapok támadásaira válaszolt, magyar érdekeket védelmezett. Többek között a Muraköz, a Partium viszszakapcsolásának történeti jogosságáról értekezett. Akkoriban a konzervatív magyar főurak közbenjárására Bécs engedményeket tett a magyar uralkodóosztálynak;

101

többek között az addig Temesi bánság és Szerb vajdaság néven külön kormányzott területet is Magyarországhoz csatolta. Keleti megállapítása szerint Fényes „hosszú időn át a politikai halottak közé soroztatott” a konzervatív szellemű, Török János szerkesztette Pesti Hírnökben, illetve a hivatalos kormánylapban, a Sür-gönyben írott cikkei miatt, s „egészen rehabilitálnia magát soha sem sikerült”. Az indoklástól eltekintve Keleti megállapítása helytálló. Fényes nem 1860-tól, hanem 1849-től volt politikailag kompromittált személy a Helytartótanács, a magyar konzervatív urak és a 48-as alapokon álló, kiegyezésre

aspiráló ellenzék szemében egyaránt. Ezzel magyarázható, hogy 1867-ben az Országos Statisztikai Hivatal megszervezésekor semmiféle szerepet nem kapott. Gorove miniszter az akkor még szerény érdemeket felmutató, de kevéssé kompromittált Keleti Károlyt nevezte ki a Hivatal élére. Keleti köztudottan Eötvösék köréhez tartozott, s később rendkívüli érdemeket szerzett tudományos és szervező munkásságával. Igazolta pártfogói várakozását. Kinevezése mégis Fényes mellőzését jelentette. Ez annál is inkább feltűnő volt, mert a kiegyezés után a hivatalok betöltésénél mindenütt érvényesítették az 1848-as jogfolytonossá-

got. Fényes hatvanéves volt ekkor, még erőteljes és munkabíró férfi. Első felháborodásában felkereste Keletit a hivatalában, aki ezt a találkozást meg is örökítette emlékbeszédében. „Bátran mondhatom — írja — hogy életem egyik igen keserves perce volt, midőn az ősz férfiú először ellátogatva hivatalomba, leplezetlenül kifejté velem szemben abbéli igénytartását, hogy az én hivatalos állásom voltaképpen őt illeti, s az én helyemen tulajdonképpen neki kellene ülni.”

1867-ben még egy keserű csalódás érte Fényest. A Tudományos Akadémia törölte a rendes tagok sorából, hivatkozással arra, hogy

székfoglalóját nem tartotta meg. Egyedül reá alkalmazták az alapszabályok teljes szigorát. Pedig a székfoglaló elmulasztása alighanem csak következménye volt annak, hogy az 1860-as években Fényes nyomorban élt, bezárt ajtók, személyi intrikák és támadások keserítették napjait. Az Akadémia döntését soha sem tudta kiheverni.

Állást később sem kapott. 1869-ben hiába folyamodott Pest város tanácsához, hiába kilincselte, hogy kinevezzék az akkor szerveződő fővárosi statisztikai hivatal élére. Ott is fiatal, munkássággal még nem dicsekedhető emberre, Kőrösi Józsefre esett a választás.

„E mellőztetések folytán meghasonlva magával, meghasonlva a világgal, meghasonlva még családi életével is, elhagyott családjá körén kívül, züllött állapotban töltötte utolsó szakát életének” — olvashatjuk Galgóczy megemlékezésében.

Életének utolsó éveiben a biztos megélhetés nélkül maradt férfi pusztán tollára hagyatva, egyre nehezebben élt. Egészsége végképp megromlott, hónapokat töltött a Rókus kórház betegágyán. Kezdetben fivére, Fényes József és unokatestvére, Fényes Károly támogatta. Néhány barátja, meg az írói segélyegylet segítette, de a segítők is gyérültek. Életének utolsó,

106

kiegyezés utáni szakaszában tudományos munkát már nem írt, publicisztikai, honismereti cikket is alig.

Ahogy kiszorult a tudományos és az irodalmi életből, úgy került egyre messzebb a belvárostól. Mind távolabb költözött, végül Újpesten húzta meg magát. Utolsó éveiben még bejárt a Statisztikai Hivatalba, ahol részt vett a készülő *Helységnévtár* szerkesztésében. Szerény tiszteletdíja éppen csak az éhaláltól mentette meg. 1876. július 23-án végére ért küzdelmes pályájának. 69 éves korában hunyt el Újpesten. Örök álmát az újpesti református temetőben alussza. Egykori lakóházán, az újpesti Tavas

utca 37. számú házon, tábla őrzi emlékét.

„Mentsétek fel halála után a kiszenvedettet. Nem láttatok megmarcangolt szívébe, mikor elítéltétek, élve eltemették, s erkölcsileg hatottatok reá, hogy elzüllött életével ő is eltemesse magát” — kiált fel Galgóczy hét évvel Fényes halála után. „Tényt, mellyel hazájának, az általa következetes elvhűséggel támogatott hazai közügynek ártott volna, utólagosan sem bizonyíthatok ellene.”

Életének talán legizgatóbb és egyben legtisztázatlanabb kérdése, hogy mi okozta tragikus számkivetettségét, a mellőzések sorozatát. Méltatói általában Keleti nyom-

dokain haladnak, amikor élete végét „homályba borító” cselekedeteivel, „tévelygéseivel” magyarázzák tragédiáját. Pedig aligha szorul bizonyításra, hogy Fényes nem 1857-ben, *Az ausztriai birodalom statistikája* . . . címen kiadott könyve, s nem is a Sürgönyben és a Pesti Hirnökben közölt cikkei miatt soroztatott „a politikailag halottak közé”. Jóval korábban, Világostól egyfolytában oda sorolták.

Hiszen a kiegyezésre törekvő magyar uralkodóosztályt miért sértette volna, hogy Fényes történeti érveket szolgáltatott említett cikkeiben az ország területi egységének visszaállítására? *A magyar*

elem s ellenesei című, 1860-ban megjelent röpirata, amely a bécsi lapok és az augsburgi Allgemeine Zeitung hamis nemzetiségi adatait cáfolta, egész sor érvet szolgáltatott az 1851-es országgyűlés Eötvös által vezetett nemzetiségi bizottsága számára is. Aulikus főurak, gróf Majláth és gróf Széchenyi kijelentéseit védte, és hangoztatta az Eötvös, Deák és Andrássy által is elfogadott tételt, amely szerint „Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet” képeznek. Fényes szerint államjogilag indokolt, hogy a hivatalos nyelv ne a német, hanem a magyar legyen. A népesség nyelvtudása, anyanyelvi

110

megoszlása is ezt kívánja, hiszen a magyar ajkúak több mint felét teszik a lakosságnak, viszont az osztrák birodalom 34 milliós népességéből csak 7 millió a német. Közügyekben mégis a német nyelvet kényszerítik a 27 millió nem németre. Ebben a vitairatában Fényes még szokott tárgyilagosságát is feladta, s a ténylegesnél magasabbra becsülte a magyar lakosság számarányát. Kora magyar politikusai azonban aligha ítélték el részrehajlása miatt.

Teljesen valószínűtlen Horváth Róbert feltevése, miszerint Fényes vitairatának szerepe lehetett abban, hogy 1867-ben megfosztották akadémiai tagságától. Nem lehetett

szerepe annak sem, hogy szembe-
fordult Kossuth konföderációs ter-
vezetével.

Azok, akik támadták Fényest a
Pesti Hirnökkel való kapcsolata
miatt, bizonyára egyetértettek
egyik ott megjelent 1862-es cikké-
nek tartalmával. Ebben élesen bí-
rálta Kossuth tervezetét az al-dunai
konföderációról. Keleti 1878-ban
így vélekedett erről: „Túlhaladott
álláspont az ma, melyre nézve
minden magyar egyetért. De Fé-
nyes akkor küzdött az eszme ellen,
mikor a dolog még nem volt min-
denki előtt annyira világos, mint
ma.” Vagyis érdemének tüntette
fel azt a lépését, amit mi talán
egyetlen vétségének, tévedésének

könyvelünk el. Nem értette meg
Kossuth indítékát, s állásfoglalásá-
val a hazai közvéleményt sem meg-
felelő irányba befolyásolta. A ha-
zai politikai csoportok is idegen-
kedve fogadták Kossuth tervét, s a
Határozati Párt irányítói nyíltan el-
határolták magukat a szomszéd
népekkel való megértést szorgal-
mazó programtól. Álláspontjukat
tükrözi Podmaniczky alábbi nap-
lójegyzete: „ha Kossuth is úgy
látja, hogy nem állhat meg magá-
ban a magyar, csak inkább me-
gyek Bécsbe a németek, mint
Belgrádba a rácok közé.” Kétes
értékű az a dicséret is, amit Fényes
az emigrációban élő Szemere Ber-
talantól kapott, aki nyílt levélben

üdvözölte, s nyilvánosan felkérte, hogy „vegye bonckés alá és elemezze” Kossuth tervezetét. Levelet nem állásfoglalása miatt, hanem annak bizonyítására idézzük, hogy Fényes publicisztikája még a hatvanas évek elején is igen színvonalas volt: „Cikkeit, véve azokat egészben, nagy gyönyörrel olvasom. Nincs azokban üres phrásis, hangzó szó, költői virág, hanem van mindig határozott eszme, körülírt gondolat, concret fogalom, szóval tiszta józan ész és a practicus felfogása a dolgoknak és viszonyoknak. Így írnak az angolok. Nincs teoriájok, mert ezt az élet kineveti, hanem van elvök, s ezeknek vannak logikai következmé-

neyi . . . Ön egy azon kevesek közül, kik nálunk angol józansággal, egyszerűen, érthetőleg, de mindig argumentative okoskodnak és írnak. Olvasva az Ön cikkeit, azt hinné az ember, az angol politikai világban éveket töltött.

Ha valaki, Ön legalkalmasb egyszerű nyelvvel s minden józan eszű ember által megérthető modorban kimutatni, mi rettenetes elvek rakvák le azon programmban . . .”

Bizonyosak lehetünk abban, hogy Fényes nem politikai számításból, hanem meggyőződésből fordult szembe Kossuth konföderációs tervével. Fellépése azonban csak a mi nézőpontunkról tekint-

hető tévedésnek, botlásnak. A magyar államiságot a dunai szövetségtől féltő cikkei politikai ellenfeleinek aligha szolgálhattak „hazafiatlanságát” bizonyító tényekkel. Ezek az intrikák, vádak arra kelletek, hogy az egykori „felforgatót”, radikális politikust és tudóst lehetetlenné tegyék, kirekesszék a politikai és tudományos életből.

Halála után Keleti „mentegette” Fényes 49 előtti szereplését: „Fiatál éveiben ő is úszott a nemzeti küzdelmek árában; de felforgató soha sem volt. Akkor is, talán a védegyleti mozgalmat kivéve, nem annyira Kossuth, mint inkább Széchenyi iskolájához tartozott.”

Úgy látszik, nem volt tudomása arról, hogy Széchenyi 1847-ben „a magyar Marat”-nak nevezte Fényest. Az idősebb nemzedék, Eötvös, Gorove, Lónyay, Trefort azonban pontosabban volt informálva Fényes politikai múltjáról.

Fényest több tudományszak vállalja magáénak. Érthető ez, hiszen annak az államismeret-tannak volt összegző, nagy képviselője, amelyet hazánkban Bél Mátyás indított el, s amely magába foglalta az alkotmánytant éppúgy, mint a geográfiát, a statisztikát csakúgy, mint a népleírást és a közgazdaságtant. Még megélte, hogy ezek a tudományszakok végképp szétváltak, s a következő nemzedék tudosai szűkebb szakterületekre specializálódtak. Az elkülönülő diszciplínák szaktudósai közül a statisztiki-

kusok vállalták legkövetkezetesebben Fényest és örökségét. Ugyanakkor a földrajztudomány első hazai professzora, Hunfalvy János 1863-ban nemcsak a geográfiai szótár hiányait olvasta a fejére (pl. azt, hogy kimaradt belőle Lőcse), de azt is vitatta, hogy Fényes geográfus volt-e egyáltalán. Úgy vélte, hogy „földirat”-a leírást is csak megyékre darabolva adott az országról, átfogó képet nem tudott nyújtani. Mostohán bántak Fényessel a néprajz történetírói is. Pedig a népi gazdálkodás, a háziipar és kézműipar, s általában az anyagi kultúra néprajzi kutatóinak nemzedékei használták fel adatait, hivatkoztak műveire.

FÖLDRAJZ

A reformkori magyar társadalom számára az ország erőforrásainak feltárása, földjének, természeti viszonyainak megismerése égető társadalmi szükséglet volt. Fényes első művétől kezdve tudatosan törekedett annak a tételnek a bizonyítására, hogy az ország háttamaradása nem magyarázható kedvezőtlen földrajzi adottságokkal, az ország rendelkezik az iparosításhoz, a fejlett nyugati országok követéséhez szükséges természeti javakkal.

A geográfia eseményeit Magyarország az 1830–40-es években egy-egy térkép megjelenése,

néhány felfedező út jelentette. Említhető Gegő Elek 1834. évi, illetve Petrás Ince 1842. évi moldvai útja, vagy Jerney János 1844. évi keleti utazása. 1847-ben került az Akadémia elé az oroszországi utazásairól hazaérkező Reguly Antal térképe. Földrajzot az egyetemen nem oktatottak, s a hazai földmérés, kartográfia sem mutatott még fel megbízható eredményeket. A legnagyobb eseményt mégiscsak Fényes művei jelentették. Első munkája még valóban nem adott összefüggő képet az országról. A *Magyarországnak . . . mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben* c. mű kötetei a vármegyék fekvését, kiterjedését, hegyeit, vizeit, ásvá-

nyait és egyéb termékeit írják le. Eredetileg e mű utolsó kötetének szánt összefoglalása a végül külön könyvként megjelent *Statistika* azonban, akárcsak az 1847-ben kiadott *Magyarország leírása*, már összegző földrajzi leírást adott az országról.

Fényesnek 1842-ben még az is gondot okozott, hogy az ország területét megállapítsa. „Valamely tartomány nagyságát csak háromszögmérések határozhatják meg tökéletesen, millyenekkel még kevés ország dicsekedhetik” — szögezi le, mielőtt idevonatkozó számításait közreadná. Magyarországon a II. József által elrendelt katonai felmérés nem hozott megbíz-

ható eredményt, ezért az ország területét Lipszky, Schedius és Blaschanek térképeire támaszkodva határozta meg. Kísérletet tett a művelés alatt álló földterület kiszámítására is. A megyei adatokat adta össze, s azt találta, hogy az összterület egyhatoda hasznavehetetlen, műveletlen föld. A gazdag jegyzetapparátus, amely alátámasztja megállapításait és számításait, tükrözi Fényes tájékozottságát a korabeli Európa földmérési, térképészeti szakirodalmában.

Természetföldrajzi adatait általában más szerzők munkáiból gyűjtötte össze. Arról nem ő tehetett, hogy nem voltak még rendszeres meteorológiai megfigyelé-

sek, vízállásmérések stb. Forrásait akkor is jelölte, ha azoktól eltérő adatokat közölt. Baranya megyéről szólva *Magyarország leírása* c. könyvében megemlíti: „Haas Mihály . . . becses munkáját én is sok helyt használtam; de a népességre nézve egy kissé eltérünk egymástól.” Figyelmet érdemel Fényes munkáiban Magyarország hegyeinek rendszerezése. Már első könyvében találunk olyan kifejezéseket, szempontokat a felszín leírására, amelyek előtte nem merültek fel. Baranya megye hegységeit ismeretvén „elszigetelt” hegyekről, sziget-hegységekről szól. Felismerte Pécs kivételes klimatikus helyzetét, amit a város Mecsek alatti fek-

vésének tulajdonított, s meglátta a klíma és a gyümölcsstermesztés sajátos összefüggéseit is. Hegyrajzi és vízrajzi topográfiája elődeinél jóval gazdagabb. A hegyrajzban emlegeti már az ország „középföldi” hegységeit is.

Rámutatott az éghajlatot meghatározó, befolyásoló tényezőkre, de mérésekkel nem tudott szolgálni. Jó gondolata volt, hogy klímaadatok hiányában, növényföldtani tényekkel jellemezze az ország éghajlatát. „Hogy a’ mathematicai éghajlattól a’ phisicai sokszor különbözik, erre Magyarország a legjobb példa” — állapítja meg mindjárt a bevezetőben. *A Magyar Birodalom* . . . c. sorozat

Komárom megyéről 1848-ban megjelent kötetében a magyar földrajzi irodalomban elsőnek közölt számszerű adatsort az éghajlat jellemzésére. (1842-ben hónaponta összeállított hőmérsékleti és légnyomás maximum-minimum sorozatot tett közzé Komáromról.)

A XIX. században Fényes adta a legteljesebb topográfiát az országról. Művei híven tükrözik a magyar nép tájszemléletét, s megörökítették a népi tájnevek egész garmadáját. Ezek többsége máig fennmaradt. Viszont néhány név azóta feledésbe ment, a tájak egykori határai sok esetben elhomályosultak. Fényestől tudjuk például, hogy a mosoni rónát a néme-

tek Haideboden, a magyarok pedig Nyulasok néven ismerték a XIX. század derekán. A vízrajzi viszonyok megváltozásával mára elmosódtak a Vízköz nevű kisalföldi táj határai, s területét a tájbeosztások a Mátyusföldhöz sorolják. Pedig eredetileg ez a tájnév a Duna negyedik szigetét jelölte, a Csallóköz, Csilizköz és Szigetköz mellett. A Vízköz határait a Kis-Duna és a belőle kiszakadó Fekete-víz alkotta. Fényes munkáiból kiderül az a mára feledésbe ment tény is, hogy a XIX. század derekán tájneveink jórésze még közigazgatási egységek, járások nevéként is használatos volt. Sajnálatos, hogy műveit a tájtörténettel, tájrendsze-

rezéssel foglalkozó későbbi geográfus szerzők nem vették tekintetbe.

Szólni kell arról is, hogy az Akadémia történettudományi osztálya az 1844. évi közgyűlésen Fényes első nagy műveinek hatása alatt tűzette ki azt a „helyirati” jutalomkérdést, amelyre hét pályamű futott be. Ezek közül legismertebb az 50 arannyal jutalmazott *Zárdnd-vármegye leírása*, Kozma Pál munkája. Fényes művei tehát inspirálták a „helyirati” kutatásokat. Komárom megyéről kiadott kötete a legelső komolyan számba vehető megyei monográfiánk volt, amely követésre méltó példát adott. Következő, Borsod megyé-

ről írott monográfiája sajnos kéziratban maradt, a sorozat további kötetei pedig el sem készültek. A Világos utáni évtizedekben Fényes nem kapott kiadót erre a sorozatra.

Fényes földrajzos gondolkodásmódját jelzi, hogy a városokat és a városi népességet nem a közjogi, igazgatási helyzet alapján vette számba. „Minő arányban legyen Magyarországon a városi népesség a falusi lakosokhoz, ezt világosan meg nem mondhatjuk, azon egyszerű okból, mert biztosan a városok számát meghatározni nem lehet” — állapítja meg 1842-ben, a *Statistika* 98. lapján. Hibáztatja azokat, akik csak a szabad királyi vá-

rosokat vették számba, mivel sok olyan város van (pl. Nagyvárad, Miskolc, Eger), amelyek inkább megérdemlik a város rangot, mint a szabad királyi városok többsége. Viszont, ha válogatás nélkül városnak venné a különböző jogi kategóriájú településeket, beleértve a mezővárosokat is, akkor 909 „városa” lenne az országnak és a lakosság egynegyede minősülne városlakónak. Ezzel szemben Fényes csak 126 települést tekintett igazán városnak. Teljesen elhagyta a mezővárosi kategóriát, viszont az 52 szabad királyi városhoz hozzászámította a katonai és a püspöki városokat, továbbá az ún. szepesi és bányavárosokat is.

Gazdaságföldrajzi, statisztikai adataiból a reformkor iparát, mezőgazdaságát vizsgáló történészek utólagosan rajzolják meg azokat a térképeket, amelyek Fényes „gazdaságföldrajzát” tükrözik. (Így pl. Tolnai György megrajzolta a kor ipari manufaktúráinak térképét.) 1842-ben, a *Statistikában* már felsorolta a fekete- és barnakőszén összes akkor ismert lelőhelyét. Megadta a Sopron megyei, illetve a baranyai szénbányák évi termelési adatait (150–180 ezer, ill. ezer 95 mázsában). Említette a kőolaj előfordulási helyeként Heves és Zala megyét. Közölte, hogy Peklenicza (Zala megye) közelében a kőolaj árkokban folyik a szán-

tőföldön keresztül, s az uradalom évente 20—30 mázsát szokott be-
lőle szedetni.

Földrajzi érdeklődésének tovább-
bi bizonyítéka 1844—45-ben írott,
kéziratban maradt munkája, ami
főiskolai tankönyvül szolgálhatott
volna (*Magyarország geogra-
phiai kézikönyve*). Megjelent ko-
rábbi munkái is mintegy három
évtizeden át voltak használatban
Magyarország földrajzát nyújtó
kézikönyvként.

Fényes földrajzi érdemei között
kell említeni atlaszát, térképeit, to-
vábbá azt, hogy középiskolai tan-
könyvet és útleírásokat adott ki.
*Közönséges kézi és iskolai atlas a
legújabb határozatok szerint* c. 1843-

ban kiadott térképgyűjteményét a
közvélemény nagy érdeklődéssel
fogadta. Egyetlen fennmaradt pél-
dányát a debreceni Kollégium
könyvtára őrzi. Ritkaságától elte-
kintve is értékes emléke a magyar
kartográfia történetének. *A török
birodalom földabrosza* című térképe
A török birodalom leírása . . . c. 1854-
ben kiadott könyvének melléklete-
ként jelent meg. Német munka
átdolgozott, magyarított változata
volt. 1868-ban kiadta *A magyar bi-
rodalom vasúti, gőzhajózási, postai
és távirati térképe* c. munkáját. Ez
igen előkelő helyet foglal el vasúti
térképeink sorozatában. Bár máso-
dik kiadást is megélt, egyetlen pél-
dánya maradt fenn csupán. A Sta-

tisztikai Hivatal Könyvtára őrzi. Ezt a térképet teljes egészében Fényes tervezte.

Említettük már a *Földrajzi vezérfonal* c. gimnáziumi tankönyvet, Bellinger munkáját, amit Fényes fordított magyarra. Itt kell szólni *Utazások az Északi Sarkvidéken* c. 1856-ban kiadott kötetéről is.

Fényes Elek mindenképpen korszakos jelentőségű alakja a geográfia hazai történetének. Őt tekintetjük a Bél Mátyástól Hunfalvy Jánosig terjedő időszak legnagyobb magyar földrajzosának. Új elméletet, irányzatot nem hozott, viszont az ő műveiben teljesedett ki az államismereti iskola. Ő foglalta össze enciklopédikus gazdagságú

munkáiban mindazt a pozitív ismeretanyagot, aminek a feltárására ez az irányzat egyáltalán vállalkozhatott. Bél Mátyásé korszaknyitó, Fényesé korszakzáró név, mint azt Fodor Ferenc megállapította. Csak abban tévedett, hogy a magyar földrajz Fényestől Lóczyig új szempontokkal már alig gazdagodott. Hiszen Hunfalvy János felléptével még Fényes életében új szakasz kezdődött a magyar geográfia történetében.

STATISZTIKA

Kora és az utókor elsősorban statisztikusnak tartja. Az Akadémia is statisztikusként választotta levelező

tagjává. Fényes teljesítménye a mai, szűkebb értelemben vett statisztika területén is kimagaslott. Műveiben teljesedett ki a magyar leíró statisztikai irányzat.

Méltatói szemére szokták vetni, hogy nem ismerte, nem honosította meg a Quetelet-féle polgári irányzatot. Kérdéses azonban, hogy a statisztikai apparátussal nem rendelkező, feudális széttagoltaságú országban, ahol még az egysegés mértékrendszer is hiányzott, hogyan lehetett volna alkalmazni a politikai aritmetika módszereit. Fényesnek a sajátos hazai viszonyokból kellett kiindulnia, amikor statisztikai kategóriáit megalkotta. Számára a sok külön kor-

inányzott terület, a feudális társadalomszerkezet következtében még az összlakosság számának megállapítása is jóval nehezebb volt, mint egy polgári állam statisztikusának. Hiszen külön írták össze a jobbág্যokat, külön a nemeseket, a határőrvidéken máskor végeztek összeírást, mint az ország többi területén, s még lehetne sorolni a nehézségeket.

Ismeretes, hogy a nyugati országokhoz képest Bécs is megkésve, csak 1829-ben teremtette meg központi statisztikai szervezetét. A General Rechnungs Direktorium táblázatai azonban sohasem nyertek publicitást, a statisztikát államtitoknak tartották. Polgári

jellegű statisztikai hivatalt Bécsben is csak 1863-ban állítottak fel. Miután az osztrák statisztikai szervek által feldolgozott magyarországi összeírások eredményeiről még az országgyűlés sem kapott tájékoztatást, Fényesnek a megyéktől kellett megszerezni a részadatokat és a megyei összesítéseket. „Rendkívüli politikai helyzetünk okozta — írja Fényes a *Statistika* előszavában —, hogy legfontosabb statisztikai adataink mély státustitkok gyanánt őriztetnek.”

Ennek ellenére meglepően pontos, a valóságot jól közelítő eredményeket ért el, különösen a népességstatisztika területén. A történeti demográfia az 1830–40-es

évektől az első népszámlálásig általánosságban ma is Fényes adatait fogadja el. Megbízhatósága annak köszönhető, hogy több forrást használt. Az ország ún. polgári népességét, azaz a katonaság, papság, nemesség és diákság nélkül vett lakosság számát az 1828–30. évi adóösszeírások alapján állapította meg. Kiegészítette saját adatgyűjtéseivel, a megyei, városi hatóságoktól beszerzett újabb adatokkal. Elsőrendű forrásként használta a római katolikus egyházmegyék sematizmusait és a protestánsok névtárait, amelyek a nemesség és a papság számára vonatkozólag is megbízható adatokat tartalmaztak. Aprólékos gondnal,

faluról falura, megyéről megyére haladva összesítette népességi adatait, amíg az országos számokig eljutott.

Népességi adatai esetenként így sem pontosak, ajánlatos más források számaival is egybevetni őket. Persze a kortárs statisztikusok műveiben a forráskritika jóval súlyosabb hibákat tárt fel. Hangsúlyozni kell, hogy az 1850–51-es osztrák érdekű népszámlálás is megbízhatatlan eredményeket hozott. Ezért 1857-ben megismételték, de akkor is hiányos, pontatlan adatokat szolgáltatott. Azért határozta el az Akadémia Statisztikai Bizottsága, hogy az egyházak lelkészeinek bevonásával pótszámlálást fog

tartani. Az elhatározásból azonban semmi sem valósult meg.

Mindezek mérlegelésével tudjuk értékelni igazán Fényes munkájának értékét. Hiszen egy-magában használhatóbb, megbízhatóbb statisztikát állított össze, mint az osztrák adminisztráció apparátusa, s nem maradt meg a tervezésnél, mint az Akadémia tekintélyes bizottsága. Neki köszönhetjük, hogy a XIX. század derekának népesedési viszonyairól, a lakosság nemzetiségi, nyelvi, vallási megoszlásáról viszonylag hű képet tudunk rajzolni.

Keleti nyomán számos méltatója vélekedett úgy, hogy Fényes nem kutatta az adatok közötti összefüg-

géseket. Ez az állítás nemcsak le-
kicsinylő, de igaztalan is. Gondol-
junk arra, milyen körültekintéssel
járt el a városok és városi népesség
számának megállapítása során.
Nem elégedett meg azzal, hogy
megállapította az általa városnak
tekintett települések összlétszámát.
Hosszasan elemezte a városi népes-
ség arányának kérdését, összeha-
sonlításul európai mutatókat idé-
zett. Megállapította, hogy Ma-
gyarországon a mezővárosok nél-
kül vett városkategóriák népessége
az összlakosság 10 %-át teszi ki
csupán. Ezzel szemben Angliában
a lakosság 50 %-a, Franciaország-
ban 33 %-a volt városlakó. Ennek
figyelembevételével Fényes elma-

radottnak ítélte a hazai városult-
ságot. Figyelme csak arra nem ter-
jedt ki, hogy a városi státus angol
és francia kritériumait is összeha-
sonlítsa a hazai fogalmakkal.
Ugyanott szólt a városultságnak az
iparral, a kereskedelemmel és föld-
műveléssel való összefüggéseiről.

Fényes élete nagy ambíciójának
tartotta — a *Geographiai szótár*
létrehozása mellett — Magyaror-
szág *iparstatisztikájának* kidolgo-
zását. Említettük, hogy 1847-ben
Kossuthnal az ország foglalkozási
és kereskedelmi statisztikájáról tár-
gylt. 1848-ban, amikor az első
magyar statisztikai hivatalt meg-
szervezte, ismét elővette az iparsta-
tisztika kérdését. Elkészült kérdő-

fvéből megállapítható, hogy milyen mélyrehatóan ismerte az ország iparának kulcskérdéseit, a lehetséges összefüggéseket. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a kiegyezés utáni, Keleti vezette statisztikai hivatal egyik fő hibája éppen az volt, hogy nem követte Fényes törekvését, elhanyagolta az iparstatisztikát. Nem helyezett kellő súlyt a nemzetiségi, a foglalkozási és a választási statisztikára sem. Még kevésbé figyelt a társadalmi osztályok számarányaira, struktúrájának alakulására.

Fényes nemcsak a vallásfelekezetek és a nemzetiségek, de a társadalmi osztályok, rétegek, a foglalkozási csoportok, rendek száma-

datait is igyekezett felderíteni. Az egész- és a résztelkes jobbágycsaládok számát *Statistikájában* 750 ezer főre becsülte. Összeírások és becslés alapján 125 569 főre tette az ország kézműveseinek számát, s kimutatta, hogy hazánkban 89 lélekre jut egy mesterember. Mindjárt összehasonlítást is tett német és olasz tartományokkal. Ebből kiderült, hogy nyugaton mindenütt sokkal magasabb az iparúzó kézművesek aránya, mint hazánkban. A „gyárosok” és „gyárdolgozók” számát 1842-ben még nem tudta pontosan megállapítani. Hivatkozott egy 1791. évi adatra, miszerint a „gyárak” 9395 személyt foglalkoztattak.

A kézművesek, kereskedők, gyárdolgozók szerény számarányával szemben a nemesség több mint félmillió s tömeget alkotott, vagyis az ország minden huszadik lakosa volt nemes és adómentes. Hasonló részaránya sehol Európában nem volt a nemességnek, állapította meg Fényes. Pedig nem számolta a nemességhez a szabad jászokat, kunokat, hajdúkat sem. Megadta a békebeli katonaság létszámát, a főiskolások, papok, tanítók, lelkészek, azaz a korabeli értelmiség lélekszámát. Közölte a nemesi alkalmazásban álló cselédek, béresek létszámát is. Számai, ha nem is abszolút pontosak, kiindulásul szolgálnak a job-

bágyfelszabadítás előtti magyar társadalom viszonyainak jellemzéséhez.

A népmozgalom kérdésére Fényes nem 1848-ban, a Komárom vármegyéről szóló kötetében tért ki először, mint Horváth Róbert véli. Hiszen 1842-ben, a *Statistika* első kötetében egész alfejezetet szentelt ennek a kérdésnek (53–60.). Megállapította, hogy Magyarország népessége folytonos növekedésben van. A szaporodás mértékére országos arányszámot ugyan nem dolgozott ki, de regionális, lokális adatok alapján érzékeltetni tudta az egyes területek, nemzetiségek, felekezetek között levő eltéréseket. Például a rozs-

nyói egyházmegye szaporodási mutatója a magyar esperességben 11,1 ezrelék, a szlovák esperességben 22,9 ezrelék. Ezzel szemben a dunamelléki reformátusság csak 8,9 ezrelékes szaporodást mutatott fel. Összehasonlító francia, belga, angol, német adatai meggyőznek bennünket arról, hogy ismerte a népmozgalom kutatásának korabeli eredményeit. Quetelet nevét nem említi ugyan, de a franciaországi adatokat így vezeti be: „A' politicalai számtudomány jelenleg *Franciaországban legjobban kedveltetik . . .*” (*Magyarország statisztikája*. I. 58.). A politikai aritmetika ismeretére vall, hogy népességi és gazdasági statisztikájában is hasz-

nálta már az átlagokat. Tisztában volt azzal, hogy minél hosszabb idősort vesz alapul, annál megbízhatóbb eredményre jut. A népmozgalom kérdése az 1850-es évek második felében a biztosítási ügy kapcsán ismét foglalkoztatta. Már említettük, hogy kidolgozott egy magyar halandósági táblát, ami a gyakorlati munkában is hasznosíthatónak bizonyult.

Fényes érdeme tehát a statisztikában sem korlátozódik összegyűjtött adatainak tömegére. Jó szemmel, olvasottsággal rendelkező tudós volt, aki számos olyan kérdést tett fel, számos olyan témában kezdeményezett kutatást, amiben sajnos nem talált követőre.

A kiegyezés utáni Statisztikai Hivatal elhanyagolta Fényes témáit, s a mezőgazdasági statisztikát állította középpontba.

KÖZGAZDASÁGTAN

Emlékbeszédében Keleti többször kitért Fényes általa hiányosnak vélt „nemzetgazdasági” felkészültségére. Véleménye szerint „Ha Fényes alaposabb nemzetgazdasági ismeretekkel bír . . . könnyen hivatott férfia lehetett volna Magyarországnak” (9.). A Pesti Hírlapban 1841-ben közölt *Bank és ősiség*, illetve *Még egy szó Fogarassy bankjáról* című vitacikkeit elmarasztalva megjegyzi, hogy Fényesnek „a

nemzetgazdaság soha sem volt kiváló szakmája . . .” (12.). Statisztikai műveinek gyengeségeit a végző értékelésben is azzal magyarázza, hogy „a nemzetgazdasággal, a statisztikának oly sok tekintetben egyik alaptudományával, nem eleget foglalkozott . . .” (32.).

Keleti ítéletén elgondolkozva felmerül a kérdés: hogyan lehetséges mégis, hogy Fényes irányító szerepet kapott a Magyar Gazdasági Egyesületben, aligazgatója lehetett a Magyar Iparegyesületnek. Vajon a kortársak tévedtek, avagy Keleti ítélte meg túl szigorúan Fényest? A kérdés kiélezett megfogalmazása azért is jogosult, mert Keleti véleménye befolyásolta Fényes

életművének későbbi méltatóit. A választ keresve előbb egy kortársi ellenvéleményre, Kautz Gyula álláspontjára hívjuk fel a figyelmet. Ő már 1868-ban megállapította a 40-es évek közgazdasági irodalmáról, hogy „Fényes s mások kisebb-nagyobb közlcményei, részben magának Kossuthnak is iratai, olyannyira megközelítik, sőt részben el is érik a tudomány európai színvonalát, hogy ez évtized hazai nemzetgazdasági literatúránk első virágzási korának joggal nevezhető”. (Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. 1868. 474.) A Magyarország története című, 1961-

ben megjelent egyetemi tankönyv az 1840-es évek három legjelentősebb közgazdasági könyve között említi Erdélyi János *Nemzeti iparunk* c. munkáját, amit Fényes Elek adott ki 1843-ban saját nagy jelentőségű pótlásaival, jegyzeteivel.

Hangsúlyozni kell azt is, hogy Fényes nem egyszerűen Széchenyi, majd Kossuth nézeteit visszhangozta, mint néhány méltatója beállítja. Hiszen már 1838-ban túljutott Széchenyi agrárkapitalisztikus nézetein, s Kossuth még nem szabadult ki börtönéből, mikor Fényes már eljutott az ipari üzemek létesítésének gondolatáig. *Melyek a magyar földművelés főbb akadályai* című,

a Hasznos Mulatságokban 1838-ban megjelent feltűnést keltő cikkében Balásházyhoz hasonlóan eljut az ősiség elvetéséig, a robot, a kilenced és a tized eltörléséig, a paraszti földtulajdon elvéig. Mezőgazdasággal foglalkozó országos szervezet létrehozását, az okszerű művelésmód ismereteinek terjesztését ajánlja. A belső kereskedelem fellendítése érdekében nemcsak utak, csatornák építését, a folyók szabályozását javasolja, de rámutat arra, hogy a fejlett mezőgazdaságban megnövekszik az iparcikkek iránti kereslet. E kereslet kielégítésére ipari üzemeket kell létesíteni, mondja ki a következő évtizedben annyi vitára okot adó tételt. Fé-

nyes már 1838-ban jól látta, hogy az ipar fejlesztése nélkül nem képzelhető el a mezőgazdaság forradalmi átalakítása, korszerűsítése sem.

Ekkor már elméletileg is jól felkészült, alaposan tájékozódott a német és az angol közgazdasági irodalomban, Adam Smith és Ricardo érveivel hadakozik az idejélmúlt merkantilista nézetek ellen. Az Ismertető 1838. évi kötetében meleg hangú recenziót közölt Balásházy János *A háztartás és a mezőgazdaság tudománya* c. könyvéről. Nézeteik sokban megegyeztek. Csupán azt vetette a jeles jószágkormányzó szemére, aki tapasztalati úton jutott el megállapításai-

hoz, hogy érvelésébe a külföldi gazdaságtudomány eredményeit nem vonta be kellően.

1841-ben indult Kossuth lapja, a Pesti Hírlap és a Magyar Gazda. Fényes mindkettőbe számos cikket írt, többek között a Keleti által kifogásolt bankügyi dolgozatokat. Ott kifejtett nézetei pedig nemcsak politikai, de közgazdasági síkon sem vitathatók. Maga Kossuth is hasonló álláspontot képviselt, amikor az ősiségre való tekintettel a fedezet 50 %-át jelzáloggal is megoldhatónak tartotta. *Magyarország statisztikája* c. művében, illetve a *Nemzeti iparunk* jegyzeteiben Fényes teljes határozottsággal csatlakozott List Frigyes protekcionista

tanaihoz, mint azt már Kautz Gyula pontról pontra kimutatta. List nyomán fejtette ki, hogy a szabadkereskedelem csak a fejlett kapitalista országokat juttatja előnyökhöz, de hátrányos a fejletlen országok számára. Ezért hirdeti az önálló külkereskedelmi politika szükségét, követeli Magyarország önálló vámterületté nyilvánítását.

Fényes 1842-ben, a *Statistika* első kötetében kimondta, hogy „*Magyarország népessége, termékenységevel egy arányban éppen nincs, s ehhez mérve két annyi népet még bízvást kényelemmel eltarthatna, 's el is tartand, ha lassankint a' földművelést és ipart gátló körülmé-*

nyek megszünendnek, 's az értelmiség a' nép alsóbb osztályai közt is elterjend" (54.). Az ország népességi viszonyai, jóléte, gazdasága Fényes felfogása szerint az ipartól elválaszthatatlan fogalmak. Ezért szentelt *Statistikájában* tartalmaz fejezetet az iparnak is, s ezért szögezte le, hogy „... *semminemű országban, melly boldog 's független óhajt lenni, a' műiparnak hiányozni nem lehet, nem szabad.* Földművelés a' nemzetnek csak tűrhető állapotot, műipar gazdaságot szerez, miután ez a' nyers termesztyvények eredeti értékét sokszorosan felemelni képes. Csupán földművelői ország mindég szerény, gyenge és függő marad...” (204.).

Fényes jól ismerte a magyar iparfejlődés gyengeségének okait. A bel- és külkereskedelmet gátló tényezőket éppúgy feltárta, mint a céhrendszer elavultságát, s a hitelintézetek hiányát ugyanúgy látta, mint az uralkodóosztály, a magyar nemesség tudati lemaradását. 1844-ben a Magyar Gazdában a magyar nemesség maradiságát osztorozva megállapította: „A magyar nemes mindeddig megvetvén az ipart és kereskedést, csak földhöz ragaszkodik, s ő a legműveltebb, leggazdagabb gyárost is földönfutónak tartja, ha annak földbirtoka nincs.” Kiváló gazdaságpolitikai érzékét mutatja, hogy a gyáripár kiépítését hazai nyers-

anyagokra kívánta alapozni, s fel kívánta használni a kisipari tradíciókat. Ezért megkülönböztetett gonddal gyűjtötte az ásványi lelőhelyek, a kisipari, háziipari központok adatait is.

Fényes nem Kossuth személyes hatására kezdett foglalkozni a közgazdaság és a statisztika összefüggéseivel, a nyugati közgazdászok tanaival, a hazai iparfejlesztés kérdéseivel. Hiszen érdeklődésének már Kossuth 1840—41-es fellépése előtt többször tanújelét adta. Közgazdasági tájékozottsága, mint az megállapítható a „Nemzeti iparunk” kommentárjaiból, sokkal haladottabb és szélesebb körű volt, mint az akkori egyetemi, akadémi-

ai tanároké. Különösen az 1846-os, második kiadáshoz fűzött bő jegyzeteket.

A magyar birodalom népessége 1840-ben címmel tartott akadémiai felolvasásában nemcsak a tényt állapította meg, hogy az ország nép-sűrűsége elmarad a gazdaságilag fejlett Belgium, Anglia, Lombardia, sőt Csehország mögött, de vizsgálta az ipar, a városok és a népesedési viszonyok összefüggéseit is. Előadásában, ami megjelent a Tudománytár 1842. évfolyamában, indítványozta a földművelést és ipart gátló körülmények megszüntetését, s többek között országgyűlési szavazatot követelt minden szabad iparúzó városnak.

Az iparosítás gondolata tehát Fényes minden művében határozott formában jelentkezett a Védegyletet előkészítő években. Tudós érvekkel, az összefüggések sokirányú megvilágításával támasztotta alá Kossuth hírlapi agitációját. Ezért választották be az Iparegyesület választmányába már az alapítás évében, s ezért tették meg 1847-ben aligazgatónak is.

Az 1843 — 44-es országgyűlés vitáinak egyik központi kérdésköre a kereskedelem és a hátrányos vámrendszer volt. Az országgyűlés kereskedelmi választmányának jelentése a Magyar Iparegyesület és a Magyar Gazdasági Egyesület meghallgatásával készült, s jórészt

az iparegyesületi emlékirat téziseit tartalmazta. Ez utóbbit Kossuth maga fogalmazta. Fényes az említett két egyesületen belüli pozíciója, s Kossuthhoz fűződő kapcsolata révén bizonyára komoly befolyással volt a tézisek kialakítására.

1842-ben, *Statistikájában* világosan megfogalmazta az osztrák vámpolitikával szembeni álláspontját: „...a’ boldogtalan emlékeztető bécsi kereskedési tanácsnak... világos terve volt: a’ német örökös tartományokat gyári státussokká emelni, Magyarországot pedig részeivel együtt a’ nyers termesztésre szorítani, azonkívül a’ harminczadot úgy igazgatni, hogy

a' német tartományok a magyar természetények árának uraivá letygenek, 's azok szállításának megnyisége a' német tartományi földmívelők javára mérsékeltecsék, 's így Magyarország a' német tartományok gazdagságának és jólétének forrásává, szóval, miként magát később II. József kifejezé — gyarmati állásba 's viszonyokba tétessék.” (I. 230—231.)

E helyzet kialakulását részben saját kutatásai, részben Horváth Mihály, *Ipar és kereskedelem története Magyarországha* című, 1840-ben megjelent, s többször hivatkozott könyve alapján pontról pontra követi. Arról volt szó ugyanis, hogy a bécsi Kereskedelmi Igazgatóság

irányításával az 1740-es évek végétől kezdve rendszerré álltak össze a magyar külkereskedelmet gátló intézkedések. A fonák helyzetet mutatja, hogy az országon belül is öt különálló vámterületet tartottak fenn, Erdély, a Bánság, a Határőrvidék és Horvátország el különült az ország törzsterületétől. 1766-ban megtiltották olyan áruk behozatalát, amelyek előállításával az osztrák és cseh ipar is foglalkozott. 1772, azaz Lengyelország első felosztása után, amint Galícia Habsburg kézre került, teljessé vált az ország gazdasági blokádja, le hanyatlott az északi borkivitel, a szepesi-gömöri iparcikkek kivitele. 1788-tól 30—60%-os vámot

vetettek ki a nem osztrák eredetű
külföldi árukra.

Berzeviczy Gergely 1797-ben,
De commercio et industria Hungariae
c. könyvében már megállapította:
az osztrák kereskedelmi rendszer
arra irányul, hogy a magyarok ne
rendelkezhessenek közvetlen kül-
kereskedelmi kapcsolatokkal, arra,
hogy Magyarországon ipar ne ke-
letkezzék, a magyarok kénytelenek
legyenek osztrák iparcikkeket vá-
sárolni, s ugyanakkor olcsón szállí-
tsák nyersanyagaikat az osztrák
ipar számára. Fényes Berzeviczy-
vel és Horváth Mihállyal együtt
a konkrét történeti előzményeket
vette alapul. Nem fogadta el
Schwartner és Csaplovics állítását,
166

miszerint a magyarság alkalmatlan
iparűzésre. Tudománytalan, „nép-
lélektani” magyarázatukat emlí-
tésre sem méltatta.

Statistikájában terjedelmes feje-
zetet szentelt a kereskedelem kér-
déskörének. Megvizsgálta az
1816—1826 közötti időszak ma-
gyar külkereskedelmi mérlegét, té-
telesen felsorakoztatva az örökös
tartományokba, s más külföldi or-
szágokba irányuló magyar kivitel
értékét, s a behozatal tételeit.
Adatait összesítve kimutatta, hogy
a tíz éves időszakban 2 millió 425
ezer forint nyereséggel szemben
4 millió 326 ezer forint veszteség
terhelte az ország külkereskedel-
mét, azaz csaknem 2 millió forint-

tos volt a mérleghiány, Fényes kiterjedt figyelmét mutatja, hogy részletes adatokkal szolgált a közlekedés állapotáról, beleértve a magyar tengeri, folyami és tavi hajózás adatait. Ismertette a vasútépítési terveket, a pénz- és mértékrendszert, a postaforgalmat, az országos és heti vásárok fő cikkeit. Közölte az akkor alakult magyar kereskedelmi bank alapszabályait is.

Az 1850-es évek második felében a biztosítási kérdésekben való jár-tassága, közgazdasági és bankügyi szakértelme folytán nevezték ki az Első Magyar Biztosító Társaság titkárává és tették meg az életbiztosítási ügyosztály vezetőjévé. Tá-

168

vezását, mint előbb már említettük, személyi, politikai konfliktus okozta, szakértelmével nem volt baj.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy Fényest joggal vallja magának a közgazdaságtan, hiszen egyike volt a reformkor kiváló magyar közgazdászainak. Részletes filológiai elemzéssel talán még az is bizonyítható volna, hogy Kosuth gazdasági elképzeléseinek alakulására is komoly befolyást gyakorolt.

NÉPRAJZ

A reformkor néprajzi érdeklődését elsősorban a nemzetté válással és a polgári fejlődéssel összefüggő kér-

dések váltották ki. Mi határozza meg a nemzetek történeti haladásának menetét, létezik-e egyetemes fejlődéstörvény? Magyarország lemaradása valóban a nemzet „napkeleti” természetéből fakad, vagy más oksági összefüggést kell keresni? Igaz-e, hogy nemzeti karakterénél fogva képtelen a megújulásra? Mi a realitása Herder jóslatának, beteljesedhet-e? A statisztika mezején Schwartz és Csaplovics művei azt sugallták, hogy a magyar nép képtelen az államalakításra, képtelen az iparúzésre. Kállay „nomád mezőgazdaság” elméletéből Csaplovics nem azt emelte ki, hogy lám, a magyarok már „ázsiai” őshazájukban ismer-

ték a földművelést, hanem azt, hogy a mezőgazdaság XIX. századi elmaradottságának oka a magyarok „ázsiai” rendszerű földművelése.

Fényes nem vitázott sem Herder jóslatával, sem Csaplovics tudománytalan állításaival. Történeti elemzéssel bizonyította, hogy az ország ipari fejletlensége az osztrák gazdaságpolitika, a mezőgazdaság lemaradása pedig a feudális kötöttségek következménye. Alkotmánytani, közigazgatás-történeti fejtegetéseivel pedig a régi magyar államjog folytonosságának kérdéskörét tartotta felszínen. Adatok tömegével dokumentálta, hogy az egyszerű népből nem hi-

ányzik a tehetség, a szorgalom, a polgári átalakuláshoz való hajlam és képesség.

Műveinek etnográfiai vonatkozásai közül első helyen kell említeni a nemzetiségi statisztika kiindulásául szolgáló kategóriák kérdését. Hiszen a magyarországi népek, nemzetiségek számos vallási, táji, nyelvjárási csoportból állottak, s ezek legtöbbjét önálló elnevezéssel illették. Különösen a délszláv csoportok között igazodtak el nehezen a kor statisztikusai. Hová sorolják a magyarországi sokácokat, a bosnyákokat, a bunyevácokat? Hiszen a sokácok szerb dialektust beszélnek ugyan, de a horvátokkal együtt római katolikus

vallásúak, s egyrészüik szerbnek, másik részüik horvátnak vallotta magát. Miután önmaguk is bizonytalanok voltak nemzeti hovatartozásukat illetően, nem csodálkoztunk azon, hogy a statisztikusok is gyakran bizonytalankodtak, hol a szerbekhez, hol a horvátokhoz sorolták őket. A kérdés jelentőségét akkor értjük meg igazán, ha tudjuk, hogy Fényes 1842. évi statisztikája szerint 561 helységben mintegy 430 ezer sokác élt. Ekkor ugyanis külön nemzetiségnek vette őket, s külön vette számba a görögkeleti vallású „ráczokat”. Megjegyzni, hogy a sokácok „A’ ráczoktól nem annyira nyelvben, ’s characterben, mint inkább vallás-

ban, nemzeti szokásokban, eledelben, 's némileg öltözetben különböznek" (I. 72.). A horvátok és a szerbek száma Fényes különböző műveiben azért ingadozik, mert a sokácokat, hogy egyik, hol másik néphez számította.

Gondot okozott számára, hogy a nemzetiségi hovatartozást hogyan döntse el. Végül azt a módszer választotta, hogy az anyanyelv alapján meghatározta egy-egy helység döntő nemzetiségi karakterét, illetve nemzetiségi csoportjainak arányát. Arra nem vállalkozott, hogy adott településen belül a generációk nyelvhasználatára közötti eltéréseket is tekintetbe vegye. Kétnyelvűség esetén az inkább hasz-

nált nyelvet vette alapul. Jellemző példa erre a Szabolcs megyei ruszinok esete, akikről már első művében ezt írta: „... mivel ezek a magyar nyelvet jobban beszélik, mint' a' magukét, ez okból őket a magyarokhoz számítottuk.” (1837. IV. 214.) Fényes jól ismerte a XVIII – XIX. századi spontán asszimilációs folyamatok természetét, s konkrét eseteit. *Statistikájában* írja, hogy a Somogy megyei 8 egykori szlovén (vindus) falu többnyire elmagyarosodott. A hazai németsegről szólva közli, hogy az egész Szepesség és a bányavárosok német lakossága elszlovákosodott, viszont a magyarok között szétszórt német falvak közül is sok

elhagyta nyelvét és magyarul beszélt. Tolna, Veszprém és Temes megyei példákra hivatkozva aláhúzza, hogy ahol a németiség nagyobb tömegben van, ott a kisebb számú magyar, román vagy szerb lakosságot kiszorítja. Részletesen leírja például Bonyhád esetét (1842. I. 75–76.). A szlovákokról megállapítja, hogy nyelvükhöz szenvedélyesen ragaszkodnak, s ahol a szlovákság „nagyobb számmal lakik, ott más nyelvet hamar elfojt”. Példának hozza fel Pozsony, Nyitra és Bars megye egyes magyar településeinek XIX. század eleji elszlovákosodását. Az összkép teljességéhez megjegyzi, hogy Pest, Heves, Békés megye egyes

helységeiben, ahol a szlovákok kisebbségben vannak, magyarra cserélik a nyelvüket. A felekezeti különbségek e folyamatban is szerepet játszottak, ugyanis az evangélikus szlovák szórványok jobban ragaszkodtak anyanyelvükhöz, mint a római katolikus vallásúak.

Fényes tehát tisztában volt azzal, hogy a különböző nemzetiségek között törvényszerűen, kölcsönösen és spontán módon folyik az asszimiláció és az etnokulturális hasonulás. Többször konstatálja a kulturális hasonlóságot, átvételeket is. Például a szlovénekről azt mondja, hogy ruházatuk vagy magyar, vagy német, vagy stájer,

aszerint, hogy melyik néppel szomszédosak.

Általában név szerint említi a nemzetiségek etnikai, táji csoportjait, dialektusait. Ezek többsége a későbbi etnográfiai irodalomban is szerepel, többek között Hunfalvy Pál összegező, *Magyarország ethnographiája* c. munkájába is bekeverült. Fényes tudja, hogy a zalai szlovének hegyi csoportját *nagornydk* néven ismeri környezete. A szlovák csoportok között említi a *nyitrait*, a *hornydkot*, a *szotdkot*, a *trpdkot*, a *krekdcsot*. A hazai németiségnek 9 dialektusát különböztette meg, megemlítve nevüket és lakóhelyüket. (Pl. *krikehdjok*, *habánok*, *svábok*, *hiencek*, *heide-*
178

bauernek, *tirolisiek*. A *szepességieknek* három nyelvjárási, települési csoportját különítette el.)

Statisztikus elődeitől vett példák nyomán kísérte meg a magyarországi nemzetiségek és a magyar táji csoportok antropológiai habitusát, erkölcsi és kulturális karakterét megrajzolni. Ezek a vázlatok egész sereg máig ható sztereotípiát tartalmaznak. Részben még ma is alkotóelemei azoknak a véleményeknek és előítéleteknek, amelyeket a Kárpát-medence népei egymásról kialakítottak. Feltárássukat a néprajz és a társadalompszichológia még mindig nem végezte el a kívánt mértékben. Népkarakterológiai Fényes elfogulatlanságá-

ról tanúskodnak. A nemzetiségekről szólva kiemeli pozitív tulajdonságaikat, népi műveltségük értékeit, s a magyar táji csoportokról szólva sem hallgatja el a negatív vonásokat. Például a somogyi magyar népről nemcsak azt állapítja meg, hogy magasabb termetű, mint a zalai, nagyon vendégszerető, hanem azt is, hogy „a dolgot ugyan nem kerüli, de nem is igen szorgalmatos”. A románokról szólva kiemeli nyelvük szép hangzását, lágyságát, s általában azt tartja, hogy a román nép „igen jó szívű, vendégszerető, szép természetes észtehetséggel bíró . . . igen használható katona . . .” A babonáságot, tudatlanságot, a szeszés ita-

lok túlzott kedvelését a „századokon keresztül tartó elnyomatás” szomorú következményének tartja e nép körében. A német karaktert jellemezve szinte hibátlan, tökéletes állampolgár képét rajzolja meg, aki munkás, szorgalmas ember, a magyarországi jobbágyság között a legvagyonosabb, a törvény és a többség iránt engedelmes, hű polgár. Folytathatnánk a példákat. Népjellemzéseiben nyoma sincs nemzeti türelmetlenségnek, sovénizmusnak.

Fényes, mint a többi XVIII–XIX. századi népességstatisztikus, szembetalálkozott olyan társadalomszervezeti formákkal, mint amilyen a házközösség, a nagycsa-

lád, vagy délszláv nevén a *zadruga* volt. A határőrvidék leírása során Demian, Schwartner és Csaplovichhoz hasonlóan feljegyezte, hogy az „illir” katonaság falvaiban a lakosság házközösségekben él. Egy-egy *zadruga* négy generációt, 40–60 főt is magába foglalt, akik nemcsak egy háztartásban, egy fedél alatt éltek, de együtt gazdálkodtak, művelték a földet stb. Ennek a társadalomszervezeti egységnek az ismerete nélkül a birtok- és lakóházösszeírásokból a népesség számára következtetni csak nagy hibákkal lehetett volna.

Fényes az államvezetés szemszögéből vizsgálta a különböző né-

182

pek, etnikai csoportok foglalkozásait, hajlamait, gazdasági jelentőségét. Például a kereskedelemről szólva leszögezi, hogy a kereskedők számát meghatározni lehetetlen, mert e foglalkozási rétegen kívül egész népek vannak, akik kereskedésből élnek (pl. a zsidók, a görögök, a cincárok, az örmények). A szlovák jobbágyok nemcsak az országban, hanem azon túl is vándorkereskedelmet folytatnak csipkével, vászonnal, taplóval stb.

Több művében is kiemelte, hogy a magyarság „nem oszlik egymást alig értő alfajokra, s nálunk a *székelyek*, *kunok*, *palócok*, *göcseiek*, *ormándiak* s a többi magyarok di-

alectust tekintve nagyon keveset különböznek". A magyar néptáji csoportjait nemcsak saját megfigyelései alapján jellemezte. Esetenként felhasználta a rendelkezésre álló irodalmat is. Első nagy műve III. kötetében Heves megye leírása során bő terjedelemben ismerteti például a *palócok* nyelvét, lakóházát, ruházatát, a földművelést, a kendermunkát stb. Ezt a néprajzi betétet a Tudományos Gyűjtemény 1819. évfolyamára hivatkozva, azaz Szeder Fábián nevezetes dolgozatát kivonatolva állította össze.

Műveiben igen értékes néptörténeti, településtörténeti adalékok találhatók, amelyek a nyelvjárások

és a néprajzi csoportok kutatói számára egyaránt fontosak. 1847-ben az akkori „német bánsági ezred” területén fekvő Debeljácsa nevű faluról például megjegyzi, hogy református magyar lakosairól nevezetes, akik Veszprém megyéből költöztek a Bánságba. Ennek a falunak a magyar neve Torontálvásárhely, a lakosságát a későbbi kutatók közül többen Csongrád megyei telepéseknek vélték.

Néprajzi adalékai általában a gazdálkodás, a viselet, az anyagi kultúra jelenségeire vonatkoznak. Minden esetben kiemeli a termelés helyi specialitásait. Csányról és Hevesről például megjegyzi, hogy a legjobb görögdinnyét termesztik

az országban. Együttal behatóan ismerteti a természet körülményeit, a bérleti rendszert és az agrotechnikát. A kisebb-nagyobb tájak jellegzetes gazdálkodási ágazatait ugyancsak ismerteti. Gyakran összehasonlítás formájában: „A millyen mértékben híres a Répcze melléke ökreiről, olly mértékben dicsekedhetnek a rábaköziek jó lovakkal.” Ugyanakkor Somogyban és a Bakonyban a sertésenyésztés a lakosság fő jövedelmi forrása. 1847-ben közli, hogy a Bakonyban évente százezer sertést teleltetnek, hizlalnak a makkon. A temérdek sertés egy része a Dráván túli megyékből és Törökországból származik, s a hízott áll-

186

latokat Győr, Sopron, Bécs felé hajtják tovább. A kereskedelmi forgalomnak különös figyelmet szentel. Baranyáról például elmondja, hogy bár a mecsekháti járásban sok erdő található, épületfát és zsindelyt a stájerek szállítanak „a Dráva segedelmével”. A szálfából készült talpakon (tutajokon) sok vasat és vaseszközt is hordanak Baranyába.

A háziiparra, kismesterségekre vonatkozó adatainak se szeri, se száma. Közli, hogy a Győr megyei Ménfő és Csanak község lakosai fonott kukoricalevélből igen csinos székeket készítenek, a Somogy megyei Kálmánca lakói pedig faeszközöket és szekereket gyártanak

eladásra, s áruikkal Bácsban, Tolnában is kereskednek. A pusztasomorjai gyékényiparról éppúgy tud, mint Magyarhertelend (Báránya megye) hazánkban páratlan női fazekasságáról. Tőle tudjuk, hogy a trágya nemcsak a Nagyalföldön, hanem a Soproni-síkságon is fontos tüzelőanyag volt a XIX. században, hogy az egri bőrfeldolgozás, a tímármesterség virágzása szoros kapcsolatban állt a város közelében emelkedő Egyed-hegyen található szömörce gyűjtögetésével, s ezt a fontos cserzőanyagot a török határig elhordták az egiiek.

Fényes művei kimeríthetetlen mennyiségben tartalmazznak a fentiekhez hasonló adalékokat. Folk-

lór jelenségeket ritkábban jegyzett fel, de itt-ott a néphit, a népszokások, népmondák körébe vágó adatokat is rejtenek könyvei. 1847-ben Kapuvár ismertetésébe beleszötte, hogy „70–80 évvel ezelőtt találtak a Hanságban egy gyermeket, ez négykézláb futott, legkedvesebb eledele a béka volt, lábujjai között úszóhártya nőtt; egy évig tartották őt a várban, honnan végre elszökött”. Nem más ez, mint a Hany Istók monda kivonata. A románságról szólva megemlékezik a vámpír képzetről. Arról, hogy a vérszívó vámpír elűzése végett kiássák a gyanúsított halott sírját, s a halott szívét hegyes karóval döfik keresztül. A Vas

megyei Pecsaróc szlovén falu legfőbb nevezetességeként említi, hogy húsvét után második vasárnapon az egész „tótsági járás” lakossága, főként az asszonyok, ebbe a faluba sereglik a toplaprouszka, a meleg búcsú ünnepe, ahol különféle babonásokkal marháik egészségét, a szembetegségek elűzését próbálják kieszközölni.

Fényes éppúgy nem alkotott tisztán etnográfiai érdekű művet, ahogy kifejezetten földrajzi vagy statisztikai munkát sem hagyott hátra, de fő művei éppen olyan fontosak a néprajz, mint a többi érintett tudományok számára.

Csak egy terjedelmes monográfia nyújtana lehetőséget Fényes munkásságának mindenoldalú megvilágítására. Hiszen az említett tudományterületek mellett, műveit forrásként használja a történetírás, cikkeket számon tartják a mezőgazdasági irodalom művelői. Meltatást érdemelne a publicista, a politikai vitairat szerző, a lap- és folyóirat-szerkesztő Fényes is. Külön figyelmet érdemel az a hatás, amit kora magyar társadalmára gyakorolt az ország állapotának feltárásával.

A statisztika, a hon- és népismeret talán sohasem állt annyira az érdeklődés előterében, mint a reformkor évtizedeiben. Statisztikusok művei még soha nem gyakoroltak akkora hatást a közgondolkodásra, mint Fényes könyvei. Az ország megismerésének vágya akkoriban társadalmi méreteket öltött, s az igény felkeltésében Fényesnek igen nagy része volt. Ő volt az első statisztikus, aki nem pár tucat tudós, néhány száz közigazgatási tisztviselő, pap és politikus, hanem a kereskedők, a vállalkozók, a gyarapodó polgárok serege, sőt, az egész nép számára írta könyveit. A *Statistika* előszavában meg is fogalmazta álláspontját:

„Hazáját minden honfinak ismer-nie szép és hasznos, azoknak, kik a' törvényhozásban befolyhatás dic-ső jogával élnek, épen kötelesség.”

Művei a korszak legnagyobb könyvsikerét hozták. Azzal sem elégedett meg, hogy fő művei több kiadásban jelentek meg, s a kor viszonyaihoz képest igen nagy példányszámot értek el. Szívesen tett eleget a nagyközönség óhajának, amikor a *Geographia* és a *Statistika* köteteit kivonatolva, adatokkal felfrissítve, összeállította a *Magyarország leírása* c. népszerűsítő változat három kötetét. Könyvei minden művelt magyar családhoz eljutottak.

Érthető hát, hogy művei óriási hatást gyakoroltak a reformkori magyarság gondolkodására. Az ő írásainak nagy része volt abban, hogy a partikuláris földrajzi tudatot — a feudalizmus örökségét — fokozatosan felváltotta az országot, nemzetet vigyázó szemlélet, s az ország határain is túlkintő nemzettudat. Fényes statisztikus elődei közül senki sem tudott társadalmi méretekben befolyást gyakorolni a közgondolkodásra. Schwartner, Csaplovics, Nagy Lajos művei németül, illetve latinul íródtak, és kis példányszámban jelentek meg, akárcsak a magyarul író Vályi és Magda könyvei. A tudati lemaradást érzékletesen vilá-

gtják meg Vabot Imre szavai: „Mi, kis provinciákra osztott magyarok, mint a denevér egymás hátán élünk, nem tudjuk mink van, mink nincs. Például ki tudná közölnünk megmondani, hány igaz magyar él az országban?”

Fényes meghatározta a magyarok és a többi hazai nép számát. Adataival siettette a magyar nyelv jogainak elismertetését, s minden művével szolgálta a polgári nemzet kialakulásának ügyét. Az ország anyagi forrásainak, gazdasági helyzetének felmérésével és politikai módon való értékelésével hozzájárult Magyarország önálló gazdasági egységként való felfogásához. Alkotmánytani, igazga-

tástörténeti fejtegetései a „kis provinciák” megszüntetéséért, a külön igazgatott és vámhatárokkal is elválasztott országrészek egységéért, a nemzeti piac kialakításáért íródtak. Olvasóit rá akarta ébreszteni arra, hogy a fennmaradás alapkövetelménye a modern, polgári Magyarország megteremtése. Ez pedig csak úgy képzelhető el, ha az ország mint gazdasági egység önállósul, ha megtörténik a központosítása és elkülönülése a monarchia többi államától.

Műveit tudósok, politikusok és költők egyaránt olvasták. Széchenyi, Kossuth, Eötvös, Kemény Zsigmond, s mások idézték megállapításait, hivatkoztak adataira.

196

Munkái minden bizonnyal hatást gyakoroltak az akkoriban kibontakozó irodalmi népiességre is. Erdélyi János, Petőfi, Jókai, Vasvári, a márciusi fiatalok Fényes műveiből is tanulták szeretni a hazát és népét. Utazásaik során országmegismerő szenvedélyének példája is inspirálhatta őket.

Fényes nemcsak az alkotó értelmiség közvetítésével, hanem közvetlenül is szólni kívánt a néphez. Láttuk, hogy a Mezei Naptár szerkesztőjeként *Magyarország földleírása* címen indított sorozatot, s a 80 ezres példányszámú kalendárium lapjain a tömegekkel kezdte megismertetni a haza földjét. Ez a naptár a földműves néphez, a falusi

lakosság százezreihez közvetítette Fényes üzenetét. Írásaival a szellem síkján mintegy birtokába adta a népnek hazája tájait, természeti kincseit.

1846–47-ben részt vállalt Vahot Imre honismereti folyóiratának szerkesztésében, „felügyelésében” is. Ez a füzet sorozat ma is páratlan érték a hazai honismeret számára. *Magyarföld és népei eredeti képekben* címen jelent meg, *Föld- és népismeret, statisztikai és történeti folyóirat* alcímmel. A sorozat Fényes beköszöntőjével indult. Ebben az írásban a honismeret és a nőnevelés fontosságát kiemelve, elégedetlenül szólt saját ismeretterjesztő tevékenységéről: „... bár férfiúi

198

koromat csaknem egészen ez ügynek szentelém: mégis elismerem, hogy keveset tettem; s általjában az addig megjelent munkák inkább törvényhozókat, publicistákat, kereskedőket érdekeltek; a nagy közönség, különösen a nép számára felette kevés iratott; pedig igaz marad, hogy míg hölgyeink idegenek által, idegen szellemben neveltetnek: addig számos erényes honszerető polgárra számot ne tartsunk; mert én nemzetünk súlyedése és demoralisatioja legfőbb okául a magyar nőnem nevelésének elhanyagolását hiszem és valom.” Az első számtól kezdve állandó folytatásokban kivonatossan közli a folyóirat Fényes nagy mű-

vét *Magyarország általános statisztikája* címen. Rendszeresen közöltáj- és népleírásokat, városismertetőket, műemlékleírásokat. Színes mellékletei a népviselet történetének páratlan értékű dokumentumai. Programjában szerepel a történeti adatok, néphagyományok, regék, mondák, népszokások közlése is.

Ennek a Fényes tekintélyével és tudásával támogatott honismereti vállalkozásnak egyik célja az volt, hogy hitelesen mutassa be hazánkat és népeit a külföldnek. Már az indulásnál tervbe vették, hogy a folyóiratot németül is kiadják. Előszavában Fényes nyomatékkal szólt erről a kérdésről: „Mivel ha-

zánk jelen állását, viszonyait, az idegen nyelven író kül- és belföldiek tudatlan vagy rossz szándékú serege gyakran a leghamisabb színekkel szokta festeni; tehát hogy a külföldiek is minél hitelesebb, alaposabb ismereteket szerezhessenek hazánk jelen állapota- s viszonyairól, a magyar szöveg német nyelven, külön is megjelend, s hű fordítását dr. Henslmann Imre vállalá el, ki azon kevesek közé tartozik, kik nemzetünk becsületét a külföld ítélőszéke előtt (Lukács Mórinczsal s Pulszky Ferenczczel együtt) védeni hazafiúi szilárdsággal törekedtek.”

Mindjárt tegyük hozzá, hogy Fényes maga is számos alkalommal

fogott tollat, hogy a külföldi „bal-
ítéleteket” vitáiratban vagy új-
ságcikkben megcáfolja. E balvé-
lemények ellen hadakozott a *Statis-
tika* és a *Magyarország leírása* német
nyelvű kiadásával is.

Lehetetlen Fényes tevékenységé-
nek a magyar társadalmi tudatra
gyakorolt hatását pontosan megha-
tározni. Az biztos, hogy közvetve
és közvetlenül is széles körben ha-
tottak írásai. Az a készsége, hogy
tudott a népnek írni, napjainkban
is követendő példát jelent a hatni
kívánó kutatók, tudósok számára.

*

Fényes Elek egyéniségét, emberi
és tudósi karakterét tükrözik mű-
vei, tükrözi egész életútja. Befeje-
zésül mégsem felesleges talán éle-
sebben kihúzni a portré fontosabb
vonásait. Fiatalkori arcképe — Ba-
rabás Miklós alkotása —, akárcsak
öregkori fényképe egy nagy aka-
raterejű férfit örökölt meg. A bol-
tozatos homlok, a széles járom-
csontok, a vastag nyak, egész tag-
baszakadt, zömök alkata az „al-
földi” magyar embertani típust tes-
tesztette meg.

Markáns arca, ajkának megfeszü-
lő, zárt vonala, tekintete makacs-
ságról, hajthatatlanságról, törhe-
tetlen belső erőről tanúskodik.
Olyan egyéniséget tükröz, amely

már-már megszállottan tart ki elvei, törekvései mellett. Tulajdonságai közül nem hiányzott az elszántság, a fizikai bátorság sem. A „magyar Marat” nemcsak kitartott a reform célok mellett, de amikor annyian megfutottak a forradalom és a szabadságharc idején, ő a legszélsőbb radikalizmusig jutott el.

Megemlékezésében Keleti Károly „szigorú” jelleműnek nevezte. Lássuk, milyennek látták kortársai, barátai. Mi volt a titka annak, hogy az ellenzék egyik vezérévé vált a forradalmat előkészítő években? A tudósi tekintély, a lázas szorgalom vagy a kiváló szervezőkészség? Kossuth barátsága

vagy köznemesi származása tette elfogadhatóvá személyét?

Tény, hogy volt az egyéniségében valami „kossuthi” vonzerő. Vahot Imre szerint „jeles tulajdonai által leköteltetett környezőire önkénytelenül vezéri befolyást gyakorol, a nélkül, hogy ezt legkevésbé éreztetné azokkal, kik őt társaságuk egyesítő központjául, összetartó kapcsául tekinteni megszokták”. Vezérszereplésre alkalmassá tévő képességei közül Galgóczy számosat megemlít: alapos képzettség, a hazai viszonyok mélyreható ismerete, a külföldi, európai gazdaság és társadalom megismerésre irányuló törekvése, a „világos ész” és gyors felfogás, a

mély ítélőképesség és nagy emlékezőtehetség mind erényei közé tartoztak. Ezekhez párosult a határozottság, a megbízhatóság, a találékonyság és a szervezőképesség. Politikusi képességei között említi rögtönözni tudó, „mindenkor kész” szabatos beszédképességét. Fesztelenül tárgyalt és társalgott.

Vahot aláhúzta Fényes műveltségét, sokoldalúságát: „...nem pedandt, nem egyoldalú fró, nem egyoldalú politicus, az irodalmat, művészetet, politikát egyaránt becsüli, mindhárom érdek mozgalmában tettelesen részt vesz, s a haladás, szabadelvűség lobogójának határozott híve.” Galgóczy-

val egybehangzón emelte ki alkotatképességét. Fényes adománnyokkal segítette a Nemzeti Kört, a különböző egyleteket, a Védegyletet. Adakozott, amikor a „Kossuth bankó” megteremtése, a nemzetőrök felfegyverzése volt a cél. Bőkezűen segítette szükségét látó társait, barátait is. „Csak közvetlen családja tagjai irányában volt többnyire rideg, s sok tekintetben önző” — említi egykori titkára, Galgóczy Bizonyára nem ez volt egyetlen hibája. Erényei — különösen idősebb korában — esetenként visszájukra fordultak. Saját gyarlóságainak is része lehetett abban, hogy élete vége felé megkeseredett, magányos emberré vált.

Öregkori tévedései, megbicsak-
lásai azonban nem homályosíthat-
ják el az ifjú Fényes emberi és tu-
dósi nagyságát. Mi olyannak lát-
juk őt, amilyennek munkatársai,
barátai, tisztelői látták a pálya csú-
sán.

BIBLIOGRÁFIA

FÉNYES ELEK FONTOSABB

MŰVEI

- Magyarországnak s a' hozzákapcsolt tartomá-
nyoknak mostani állapotja statistikai és
geographiai tekintetben.* I – VI. Pest, 1836 –
1840.
Magyarország statistikája. I – III. Pest, 1842 –
1843.
Statistik des Königreichs Ungarn. Pesth,
1843.
Nemzeti Iparunk. Pest, 1843. (Erdélyi
János kéziratának saját jegyzeteivel bőví-
tett kiadása.)
Magyarország leírása. Pest, 1847.
*A magyar birodalom statistikai, geographiai és
történeti tekintetben, I. Komárom megye.*
Pest, 1848.
Magyarország geographiai szótára. I – IV.
Pest, 1851.
Ungarn im Vormärz. Leipzig, 1851.
*A török birodalom leírása történelmi, geog-
raphiai és statistikai tekintetben.* Pest,
1854.
Az ausztriai birodalom statistikája. Pest,
1857.
*Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi
leírása.* Pest, 1867.

A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járdások szerint. Pest, 1867.

A FÉNYES ELEKKEL FOGLALKOZÓ
IRODALOMBÓL

- VAHOT IMRE: F. E. Pesti Divatlap 1846. 201–205.
Vasárnapi Újság II. évf. 1855. 40. sz. 313.
KAUTZ GYULA: A nemzetgazdasági eszmék története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon. Pest, 1868.
KELETI KÁROLY: Emlékeszéd Fényes Elek felett. Bp., 1878. 1–37.
GALGÓCZY KÁROLY: Fényes Elek, a magyar gazdasági egyesület előadója. — Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve, III. Bp., 1883. 110–121.
KOVÁCS ALAJOS: Fényes Elek statisztikai munkássága. Magyar Statisztikai Szemle 1924. II. 340–346.
TYUKODY PIROSKA: Fényes Elek. Pécs, 1940.
VÉRT ANDRÁS: F. E. Statisztikai Szemle 1949. XXVII. 351–354.
FODOR FERENC: A magyar földrajztudomány története. I–II. — — Kézirat az MTA Könyvtárában. Bp., 1951.

- DEZSÉNYI BÉLA: A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmában. Irodalomtörténeti Közlemények 1953. LVII. 163–204.
VÉRT ANDRÁS: Fényes Elek a forradalmár magyar statisztikus. Természet és Technika 1953. CXII. 245–246.
TRÓCSÁNYI ZSOLT: Az 1848/49-i Országos Statisztikai Hivatal. Statisztikai Szemle 1955. XXXIII. 216–228.
BORBÉLY ANDOR: Fényes Elek emlékezete. Földrajzi Közlemények 1957. LXXXI. 362–364.
HORVÁTH RÓBERT: Fényes Elek a haladó magyar statisztikus és reformer (1807–1876). — Acta Universitatis Szegediensis Jur. et Pol. III. Szeged, 1957. 3–27.
KOVACSICS JÓZSEF: Fényes Elek. Élet és Tudomány 1957. XII. 899–902.
MÉSZÁROS ISTVÁN: Fényes Elek élete és munkássága. Statisztikai Szemle 1957. XXXV. 533–544.
BORBÉLY ANDOR: Fényes Elek térképei. Földrajzi Értesítő 1958. VII. 235–237.
BELUSZKY PÁL: A magyar geográfia fejlődése és kiemelkedőbb munkái a XIX. század kezdetétől a Magyar Földrajzi Társaság megalakulásáig. — Kézirat a KLTE Földrajzi Intézetében. Debrecen, 1959.
KOVACSICS JÓZSEF: Bevezetés a történeti demográfia forrásainak tanulmányozá-

sába. — Magyarország történeti demográfiaja (szerk.: KOVACSICS JÓZSEF). Bp., 1963. 3—43.

HORVÁTH RÓBERT: A magyar leíró statisztikai irány fejlődése. A Népeség-tudományi Kutató Csoport Közleményei 13. Bp., 1966.

CSINÁDY GERŐ: Régi magyar geográfusok lexikona. — Kézirat a KLTE Földrajzi Intézetében. Debrecen, 1969.

FENYŐ ISTVÁN: Haza és tudomány. Bp., 1969.

R. VÁRKONYI ÁGNES: A pozitivista történetsszemlélet a magyar történetírásban. I—II. Bp., 1973.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó
igazgatója

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa

Terjedelem: 6,75 (A/5) IV + I db melléklet

AK 1174 k 7679

76.2956 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bérnai György

